6th Chapter

4th canto (end)

इह तर्हि भूयानिति भूमावस्यासिद्धत्वादोर्गुणो न भवेदिति, दीर्घोच्चारण-सामर्थ्यान्न भविष्यति, अस्ति दीर्घोच्चारणे प्रयोजनं, किम्भूमेति, निपातनादप्येतत्सिद्धमुत्तरपदभूम्नीति, इदं च सूर्यैणीकदिक् सौरी बलाकेति द्वयोरकारयोर्यस्येति लोपेपि वचनसामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्योपधाश्रयणाल्लोपो भविष्यति, तदेवं न सन्ति प्रयोजनानि, प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थं सूत्रमारब्धम् ॥

श्नान्न लोपः । नेति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकं, तेनोत्तरत्रोपधाग्रहणेन

नकारो विशेष्यते । श्नमयमुत्सृष्टमकारो गृह्यतइति । अन्यस्य श्नस्यासंभवात्। अनक्तीति । अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु, भञ्जो आमर्दने, हिसि हिंसायां शकारवतोग्रहणं किम् । इह मा भूत् नन्दिता नन्दक:एवं वक्ष्यामि नात्रलोपो निदितामिति, ततोऽत्र उपधाया: कुडितीति, अनिदितामित्येव, इहापि न स्यात् हिनस्तीति, पागादिभ्यो न: अस्य च ग्रहणं स्यात्, एवं तर्हि कृडितीति वर्त्तते, सत्सप्तमी चैषा कृडिति सतीति, तेन हिनस्तीत्यत्र तिप: पित्वादङित्वेऽपि

श्यमेव ङितमाश्रित्य लोपो भविष्यति, इहापि तर्हि प्राप्नोति नन्दमान इति, चानशो ङित्वात् एवं तर्हि नशब्दमेव ङित्वेन विशेषयिष्यामः, कृङितो नशब्दादिति, तस्मान्नान्नलोप इति वक्तव्यमिति पृच्छति । शकारवतो ग्रहणं किमिति । यज्ञानामिति । यजयाचेत्यादिना नङ्, श्चुत्वं, तस्यासिद्धत्वान्नशब्द एवायम्, ननु यद्यपि नामि दीर्घादयं लोपः परः सुपि चेत्येतद्दीर्घत्वमस्मात्परं तत्र कृते नादिति व्यपदेशाभावादेव लोपो न भविष्यत्यत आह सुपि चेत्यादि ।

स्थानिवद्भावादिति । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावात् । अथ गृह्यमाणेऽपि शकारवतो ग्रहणे विश्नानां प्रश्नानामित्यत्र कस्मान्न भवति । ननु संप्रति श्नरूपत्वादत्रैव प्राप्नोति अत आह । विश्नानामिति । अत्र संग्रहश्लोकः ।

नान्नस्यायं विधेयो ननु लुबनिदितां नन्दिता चापि सिध्ये,
द्विसेर्न प्राप्तिरेवं कुडिति सति तु तथा नन्दमानो न सिद्ध्येत् ।
कुडिन्नाच्चेच्चाथ यत्नाद्बहुवचनविधौ दुष्यति स्थानिवत्वा-
द्विश्नानां लक्षणोक्तप्रतिपदवचनात्सिद्ध एवेत्यदोषः ॥

लोपनं लुप्,लोप इत्यर्थः । राल्लोप इति प्रकृते लोपग्रहणं विस्पष्टार्थम् ।

अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति । इकार इत्संज्ञको येषां ते इदितः ततोन्ये निदितः,तेषां विशेषणं हल इति, व्यत्ययेन त्वेकवचनम् ।सनीग्रंस्यत-इति ।नीग्वञ्चित्यादिना भ्यासस्य नीगागमः । नानन्द्रयतइति । टुणादि संमृद्दौ, यङ्दीर्घोकितः ।नक्षत्इति ।कित्परत्वेन नकारो विशेष्यते,येन ना-व्यवधानमित्येकेन व्यवधानमाश्रीयतइत्येतत्तु दुर्ज्ञानमिति भावः ।लगिकम्प्योरिति

इदित्वाद्वचनं,कृच्छ्राप्तिरत्रोपतापो न रोग: शरीरवि-कारइत्यैव सिद्धत्वात् शरीरविकारोत्र व्याधिरुच्यते,न स्वाभाविक:स्थौल्यादि: ।विलगित:विकषितइति ।गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्त्तरि क: । मित्वादुपधाह्रस्वत्वमिति ।एतदेव मित्ववचनं ज्ञापकं रञ्जेरकृडित्यप्युपधालोपो भवतीति ।रजकरजनरज:सूपसंख्यानमिति ।कित्वात्सिद्धं कित एते औणादिका: प्रत्यया: क्वुन् शिल्पिसंज्ञयो: रजक: पुंयोगान्डीष् रजकी अपुंयोगे तु नैव डीषा भवितव्यं,रञ्जे:क्युन्,रजन:

स च बाहुलकाट्टित, रजनी शृरज्जिभ्यां क्विच्चेत्यसुन्, शिर: रज: ॥

दंशसंञ्जस्वञ्जां शपि । परिष्वजतइति । ष्वञ्ज परिष्वंगे, अनुदात्तेत्, उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वम् ॥

रञ्जेश्च । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति । उत्तरत्र रञ्जेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यात् दंशिप्रभृतीनां माभूत् ॥

घञि च भावकरणयो: राग इति । हलश्चेति करणाधिकरणयोर्घ-

चजो: कुधिण्यतोरिति कुत्वम् ॥

स्यदो जवे । जवो वेग: । गोस्पदइति ।गार्गतिविषयो वेग इत्यर्थः।
तैलस्यन्दइति ।तैलस्य स्रवणमित्यर्थः ॥

अवोदैधोद्मप्रश्रथहिमश्रथा: ।उन्दी क्लेदने,इन्धी दीप्तौ,श्रन्थ
मोचनहर्षयो: ॥

नाचे:पूजायाम् ।उदाहरणे मतिबुद्धिपूजार्थेत्यादिना वर्तमाने क्त:
क्तस्य च वर्तमान इति कर्तरि षष्ठी, अथ नाचेरिटीत्येव कस्मान्नोक्तं,नैवं

शक्यं वक्तुम्, इह हि न स्यात् समञ्चते गुरुः गुरुं समञ्च्यागत इति, इड्विधौ वृद्धिकारो वक्ष्यति, निष्ठायां यस्य विभाषेति प्रतिषेधे प्राप्ते क्त्वायां तथा उदितो वेति विकल्पे प्राप्ते पूजायां नित्यमिड्विधीयते इति तेन गुरुमञ्चित्वेति पूजायामसाधुरेव ॥

क्त्व स्कन्दिस्पन्दोः । न क्त्वा सेडिति कित्वप्रतिषेधादेवेति । तेन सेटः क्त्वाप्रत्ययस्योदाहरणं न प्रदर्शितमिति भावः ॥

जान्तनशां विभाषा । मङ्क्त्वा मक्त्वा नष्ट्वा नंष्ट्वा, मस्जिनशो-र्झली ति नुम् । अन्तग्रहणं विस्पष्टार्थं, वर्णग्रहणादेव तदन्तविधिलाभात् ।

शासइदङ्हलोः । अंगाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य हला विशेषणात्तदा-दिविधिरित्याह । हलादौ च क्ङितीति । क्वौ च शास इति । नित्यत्वात्क्विपो लोपे हलादेरभावाद्वचनंप्रत्ययलक्षणेन तु सिद्धं, यत्र कार्यं वर्णरूपमेव निमित्तत्वे-नाश्रीयते तद्वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेन न भवति यथा रायःकुलं रैकुलमित्यायादेश

यत्तु वर्णविशिष्टप्रत्ययनिमित्तं तद्भवत्येव यथा अतृणेडिति, हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानस्तृणह इमागमः इदमपीत्वं हलादौ कृडिति प्रत्यये विधीयमानं लोपेऽपि भवति । आशीरिति । सकारस्य रुत्वे र्वोरुपधाया इति दीर्घः। अथाशास्ते आशास्यमान इत्यत्र कस्मान्न भवतीत्याह ।यस्माच्छासेरिति अङ्विधौ तावत्परस्मैपदिभ्यामर्त्तिसर्तिभ्यां साहचर्यात्परस्मैपदिनः शासेर्ग्रहणम्, इहाप्यङ्संसर्गाद्विशिष्टस्य शासेर्ग्रहणं संसर्गस्य विशेषावगतिहेतुत्वात् यथा

सवत्सा धेनुरानीयतां सकलमा सकिशोरेति गवादिर्धेनुः प्रतीयते ननु च नात्राइ केवलो निमित्तमपि तु ह्लादिरपि स चात्मनेपदिनोऽपि संभवति तत्कुतः संसर्गाद्विशिष्टस्य प्रतीतिः नैष दोषः साधारणासाधारणसंबन्धिसंनिपाते यस्यासाधारणः संबन्धी संनिहितस्तस्यैव ग्रहणं भवति, यथा वृद्धानां किशोरीणां च मध्ये धेनवो बध्यन्तामित्युक्ते बडवा धेनवो बध्यन्ते, तस्मादङ्ह्लोर्द्वयोरप्युपादाने यस्माच्चासेरङ् विहितस्तस्यैव ग्रहणं, शासिवसिघसीनां चेति षत्वविधौ

शासिमात्रस्य ग्रहणं द्रष्टव्यं आशिषि लिङ्लोटा वित्यादिनिर्देशात् ॥

शा हौ । उपधाया इति निवृत्तमिति । तद्ध्युपधाग्रहणं क्ङितीत्यनेन संबद्धम्, इह च क्ङिद्ग्रहणं निवृत्तमिति वक्ष्यति, तेन तत्संबद्धमुपधाग्रहणं च निवृत्तम् स्थानेयोगा षष्ठी भवतीति । एतच्च शब्दाधिकारपक्षस्याश्रयणाल्लभ्यते, अर्थाधिकारे त्विहाप्यवयवसंबन्धान्न सर्वस्य स्यात् । क्ङितीत्यपि निवृत्तमिति उत्तरत्र पुनः क्ङिद्ग्रहणात् । तेनेति । अन्यथा सार्वधातुकमपिदिति वचनात्पि-

त्वपक्षे ङित्वाभावाच्छाभावो न स्यात् माभूत्पित्वपक्षे, दृश्यमानस्तु प्रयोगो पित्वपक्षेऽप्युपपद्यते त आह । शाधीत्याद्युदात्तमपीति ।यदि तु पिति शाभावो न स्यात् तदा शाधीत्येतत्सति शिष्टेन प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्त एव स्यात्, आद्युदात्तमपि दृश्यते, तस्मात्पित्यपि शाभाव एव द्रष्टव्यः इहाहाविति वक्तव्यम्, उपधाया इत्येव, आकारस्याकारवचनमित्वबाधनार्थं ततो हुझल्भ्यो हेर्धिरिति धित्वं, धि चे ति सकारलोपः येषां तु धि सकारे सिचो लोप इति

पत्तास्तेषां शाभाव एव विधेयो न्यथा उपधाया इत्यस्य निवृत्तावपि सकार-स्याकारे तस्यासिद्धत्वाद्यद्यपि धित्वं लभ्यते,उपधायास्तु पूर्णत्वमाशंक्येतावरोधात् ।

हन्तेर्जः ।श्तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः ।

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति ।

उपदिश्यन्तइत्युपदेशाः अनुदात्ताश्च ते उपदेशाश्च,उपदिश्यमानावस्थायामनुदात्ता

इत्यर्थः । अनुनासिकेति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकमनुदात्तोपदेशानां विशेषणं, तेन तदन्तविधिः । यमिरमीत्यादि ।यमिर्यमन्तेष्विति श्लोको वक्ष्यते ।वनते-रिति ।वन षणा संभक्तौ सनोतेरात्वं वक्ष्यतीति ।जनसनखनां सन्झलोरित्यनेन अतत अतथा इति । तनादिभ्यस्तथासो रिति सिचो लुक् । इह च यथा स्यादिति ।अन्यथा क्तिनि नित्स्वरेण संप्रत्युदात्तत्वान्न स्यात् । इह च मा भूदिति । अन्यथा प्रत्ययस्वरे कृते शेषनिघाते संप्रत्यनुदात्तत्वाच्छान्तहत्यादावपि

स्यात् ।

गमः क्वौ । अध्वगत इति । अध्वनो गन्तार इत्यर्थः । अनुनासिकलोपे कृते ह्रस्वस्य तुक् । संपदिति । संपूर्वाद्यमेः क्विप् । परीतदिति । तनोतेः क्विप् नहिवृत्तिवृषी त्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः । ऊ चेति । चकारादनुनासिक-लोपश्च । अग्रेगूरिति । अनुनासिकलोपे कृते अकारस्य ऊकारः क्वचिद् ऊडिति डकारः पठ्यते, न तस्य प्रयोजनमस्ति, ओः सुपी ति यणादेशो धातुत्वाद्भवति

ओग्वौ, ओग्वः । ओग्भूरिति । एवं च कृत्वा अचि श्नुधात्वित्यत्र भ्रूग्रहणं न कर्तव्यं धातुत्वादेव सिद्धम् ।

विड्वनोरनुनासिकस्यात् । ओग्रा इत्यादि । यद्यप्यकारविधानेपि सवर्णदीर्घेण सिद्ध्यति अतो गुणइति पररूपत्वे हि अतोलोपमेव विदध्यात्, ये त्वकारोपधा न भवन्ति तदर्थं दीर्घोच्चारणं घुण घूर्ण भ्रमणे अन्येभ्योपि दृश्यन्त इति वनिप् घुवा वा, घुरावा, घिणु घावा, घाणु रावा, वोस्ट

अवावा ।

जनसनखनां सन्झलोः । झलूशब्देनात्र झलादिर्गृह्यते औनादिकास्तस्य प्रत्ययस्य झला विशेषणात्, कृडिद्ग्रहणं तस्य विशेषणं प्रकृतं तु झल्ग्रहणं सनो विशेषणम् । तदिहेति । वाक्योपन्यासे । विप्रतिषेधादिति । सनोति-स्तनोत्यादिपाठस्यावकाशोन्यत्तादि कार्यं, तनादिकृञ्भ्य उः तनादिभ्यस्तथासो रिति, इह त्वात्वविधौ सन्ग्रहणस्यावकाशः सन् सिषासति, स्यतःसातवानित्यत्रोभ-यप्रसंगे परत्वादात्वं भवति । ननु चासिद्धकाण्डे वक्ष्यति, पूर्वत्रासिद्धे नास्ति

विप्रतिषेधाभावादुत्तरस्येति, यत्र किलैकस्याप्यसिद्धत्वे विप्रतिषेधाभावस्तत्र का कथा द्वयोरप्यसिद्धत्व इत्यत आह । घुमास्थागापाजहातीत्यादि । विप्रतिषेधो भवतीति । विप्रतिषेधेन व्यवस्थायां क्रियमाणायामसिद्धत्वं न भवतीत्यर्थः । कथं कृत्वा ज्ञापकं हल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं हलादौ यथा स्यादिह माभूत् गोदः कम्बलद इति, यदि चात्र विप्रतिषेधो न स्याद्धल्ग्रहणमनर्थकं स्यात्, अस्त्वत्रेत्वं तस्यासिद्धत्वादियङादेशे असत्यात्लोपे तत्सिद्धं स्यात्, सति विप्रतिषेधे

आल्लोपस्यावकाश:पाष्णित्रिमंगुलित्रिमिति,ईत्वस्य दीयते मीयते,गोदहत्यादावसति हल्ग्रहणे परत्वादीत्वं स्यादिति हल्ग्रहणमर्थवद्भवति नैतदस्ति ज्ञापकं व्यवस्थार्थमेतत्स्यात्,असति हि तस्मिन्नीत्वस्यासिद्धत्वादाल्लोप: तस्यासिद्धत्वादीत्वमिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति नास्ति चक्रकप्रसंग: नहव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यं,शास्त्रतो नाम व्यवस्था,तत्र पूर्वमीत्वं तस्यासिद्धत्वादाल्लोप:लोपेनावस्थानं भविष्यति, एवमपि कुत एतत् ईत्वास्यासिद्धत्वादाल्लोप: लोपेनावस्था-

नमिति, न पुनर्विपर्ययः स्यात् पूर्वमाल्लोपः तस्यासिद्धत्वादीत्वमीत्वेन व्यवस्थानमिति। एवन्तर्हि यदि व्यवस्थार्थमेतत्स्यान्नैवायं हल्ग्रहणं कुर्वीत,अविशेषेणायमीत्वं कृत्वा तस्याजादौ लोपमपवादं विदधीत् कथ मिदमस्ति श्नातो लोप इटि च,ततो घुमास्थागापाजहातिसां लोपो भवति इटि चाजादौ च क्ङितीति, किमर्थं पुनरिदमित्वं वक्ष्यति,तस्य बाधनार्थं तत्,ईद्भवति घ्वादीनां,तत एर्लिङि वान्यस्य संयोगादेः न ल्यपि मयतेरिदन्यतरस्यां,ततो यति च,यति च ईद्भवति,

आत इत्येव, सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यति यज्झल्ग्रहणं करोति तद्गरीयांसं यत्नं मारभते, तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह विप्रतिषेध इति, इह झल्ग्रहणं शक्यमकर्त्तुं कथं योगविभागः कर्तव्यः जनसनखनामनुनासिकस्याकारादेशो भवति, झलि क्ङिति ततः सनि च जनसनखनामाकारादेशो भवति झलीत्येव ।

ये विभाषा । जायतइति । यक् । नित्यजादेशो भवतीति । तस्यानवकाशत्वात्, तेन श्यनि जायतइत्येव भवति न तु कदाचिज्जन्यतइति ॥

सन: णिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् । अस्यग्रहणमनन्तरस्य णिचो मा भूद्व्यवहितस्यापि धातोरेव यथा स्यात्, क्रियमाणे हि तस्मिन्कार्यित्वेन प्राधान्याद्व्यवहितस्यापि धातोरेव परामर्शो भवति । अन्यतरस्यांग्रहणमनर्थकं, विभाषेति प्रकृतत्वादत आह । अन्यतरस्यांग्रहणमिति । ननु नैतद्विस्पष्टनोर्थ प्रकृतमनुवर्तिष्यति, तदाह । ये संबद्धमिति ॥

आर्द्धधातुके । चिकीर्षितेति । सनन्तात्तृ भवतीति सर्वत्रातो लोपे कृते अतो दीर्घो य ेत्यस्य कोवकाश:वचनात्पचाव इत्यादौ लोपं बाधित्वा दीर्घस्तु तत्र चरितार्थमदुपदेशात्लसर्वधातुकानुदात्तत्वमिति तदपि न ज्ञापकं सार्वधातुके तो लोपाभावस्य,यत्तर्हदिप्रभृतिभ्य: शपो लुकं शास्ति तज्ज्ञापयति न शपो तो लोप इति तत्राह । अदिप्रभृभ्य: शप इति । ये तर्हि न गुणावृद्धिभाजो दिप्रभृतयस्तेषा मदादिषु पाठोनर्थक: सत्यम् । वृदात्वं वृदातित्यादावतो लोपे आर्द्धधातु-

काधिकारस्य प्रयोजनं बेभिद्यतें इत्यत्र शपि सार्वधातुके न भवति, यङो यकारोपदे-
शस्तु हलन्तेषु चरितार्थः । कायतीति । णिज्विधानं प्रत्ययलक्षणार्थमिष्यर्थं
च स्यात् । यान्तीति । ननु श्नाभ्यस्तयोरात इत्यन्नियमार्थं भविष्यति
सार्वधातुके श्नाभ्यस्तयोरेवेति । नैतदस्ति । विपरीतो पि नियमस्स्यात्
श्नाभ्यस्तयोः सार्वधातुकस्वेति तदा च यय तुरित्यादौ न स्यात्, श्नाग्रहणं
तूत्तरार्थं स्यात् । अदातामिति । लुङ् गातिस्थाघ्वित्यादिना सिचो लुक् ।

चिण्वद्भावे सति वृद्धिः स्यादिति । नन्वतो लोपो वृद्धेः पूर्वविप्रतिषेधेन, तद्यथा चिकीर्षकइति, अदिहनिमावाप्रभृतिभ्यः शपो लुग्विधानेन सार्वधातुकेतो लोपाभावस्य ज्ञापितत्वात्स्वाश्रयोतो लोपो माभूच्चिण्वद्भावात्तु चिणि तस्य दर्शनात्स्यादेव, वृत्तिकारेण तु प्राप्तिमात्रमाश्रित्य वृद्धिः स्यादित्युक्तं, दोषोपलक्षणं वा वृद्धिग्रहणं, लोपेपि रूपासिद्धिरेव । ततो युक् प्रसज्येतेति । आद्गुणास्तु वार्णत्वान्न लभ्यते, इट्प्रसंगस्तु विशेषाभावान्नोक्तः प्रयोजनसंग्रहश्लो·

कौ गतार्थः । भ्रस्जोरोपधयोरमन्यतरस्यां, दीडोयुडचि क्ङिती त्यत्र तु नास्य प्रयोजनं, कथं, भृज्जते: सार्वधातुके तुदादित्वाच्छ: तत्र ग्रहिज्यादिसूत्रेण संप्रसारणं दीडोपि दिवादित्वान् श्यना माव्यमित्युक्तान्यैव प्रयोजनानि ॥

असिद्धत्वनिवृत्यर्थं द्वितीयाध्यायगोचराः ।
आदेशा नेह विहिता, वुगाल्लोपौ प्रयोजनम् ॥

अन्यथा

अस्त्यादेशस्य भवतेरसिद्धत्वान्न वुग्भवेत् ।

न चाचक्ष्यतुरित्यादावाल्लोपः स्यादसिद्धितः ॥

भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् । रमित्ययं रोपधयोर्यदि स्थाने भवति मित्वमस्यानर्थकं स्यात्, अथाचोन्त्यात्पर आगमो रोपधयोः श्रवणं प्राप्नोति तत्राह । रोपधयोरिति । स्थानषष्ठीनिर्देशादिति । रोपधयोरिति तावत्स्थानषष्ठी, स्थानं च प्रसंगः रोपधयोःप्रसंगे रम् प्रयुज्यते, रोपधे न प्रयुज्यते

ध्यायुयां कार्यं तत्सर्वमाभीयेकर्तव्ये असिद्धवत्, ततश्च धिन्विकृण्व्योर चेत्यस्यासिद्ध-त्वाद्धिनुते कृणुतइत्यतो लोपो न स्यात्, अत्रग्रहणं चानर्थकं स्यात्, अपरिपूर्णत्वा-दध्याहारेणैवा भाद्यत्र कर्तव्यइत्यर्थलाभात्, द्वितीये तु पक्षे समाना श्रयत्वं विशेषो न लभ्येत ततश्च प्रशमय्येति भितो ह्रस्वस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वो मकारो न भवतीति ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशो न स्यात्, प्रबेभिदय्येति, भिदेर्यङन्ताद् णिचि यस्य हल इति यलोपस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वाद्धुत्तरो णिज्भवति, यकारेण व्यवधाना-

दित्ययादेशो न स्यात् प्रस्तनय्येति, अदन्तात्स्तनशब्दइत्यस्माद् णिच्यल्लोपस्यासिद्धत्वाल्लघोरेव परो णिच् न तु लघुपूर्वादित्ययादेशाप्राप्तिः । पशुं सेनोतीति जनसनखनेति विट् विड्वनोरित्यात्वं, सनोतेरन इति षत्वं, पशुषाः ततः शसि पशुषो नवाजानित्यादावात्वस्यासिद्धत्वा दातो धातो रित्यालोपो न स्यात् । चाखायितेति, खनेर्यङि द्विर्वचनात्परत्वा द्ये विभाषे त्यात्वे द्विर्वचने तृचि आत्वस्यासिद्धत्वा द्यस्य हल इति यलोपः स्यात् पपुष इत्यादौ च दोषो

वक्ष्यते अधिकारे आ भाद्ग्रहणं चानर्थकं स्यात् अधिकारादेव तदर्थलाभात् तथाहि श्नान्नलोप इत्यत्रास्मिन्नुषस्थिते सति श्नादुत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति स चासिद्धवद्भवतीत्ययमर्थो भवति, एवमनुदात्तोपदेशेत्यादावपि तत्किमसिद्ध-वद्भवतो निर्देशार्थेनाभाद्ग्रहणेन, न चासिद्धवद्भवत इयत्तावधारणार्थमाभाद्ग्रहणम् अधिकारे ह्यस्मिन्नवध्यनिर्देशाद्युवोरनाकावित्यादीनामपि असिद्धत्वं स्यादिति वाच्यं, ङ्याप्प्रातिपदिकादितिवदन्तरेणाप्यवधिनिर्देशमधिकारपरिमाणावगतेः

न न्वसत्यामाङ्ग्रहणे धिकारेस्मिन्सति यत्रैतदधिकृतं तदेव सूत्रं तद्विहितं वा कार्यमत्रग्रहणेन परामृश्यते अन्यस्य संनिहितस्याभावात् ततश्च श्नान्नलोप इत्यस्यायमर्थः स्यात् श्नादुत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति, स चासिद्धवद्भवत्यत्रैव, श्नान्नलोपे कर्तव्य इति, एवं सर्वत्र ततश्च चिणो लुगित्यत्रैवेष्टं सिध्येदकारितरामिति गतः गतवानित्यादावन्यस्मिन्नाभीये न्यस्याभीयस्यासिद्धत्वानापादनादतो लोपादि स्यादेवाभाङ्ग्रहणं तु कृत्वा विधावाश्रीयमाणे तस्यैव संनिहितस्यात्र-

ग्रहणेन परामर्शादाभीयमाभीयेसिद्धवत्स्वस्मिन्नन्यस्मिन्वेत्ययमर्थो लभ्यते ।उच्यते आधिकारेप्यस्मिन्सति अनुदात्तोपदेशेत्यादौ तत्रैव कर्त्तव्ये तस्यैवासिद्धवचने न किंचित्प्रयोजनमस्तीति तत्कार्यविशेषरूपपरित्यागेन इदमसिद्धवद्भवति अत्र कर्त्तव्यइत्येवं सामान्यरूपेण परामर्शादन्यस्मिन्नप्यन्यस्यासिद्धत्वं भविष्यति, तदेवमाभाद्ग्रहणमतिरिच्यमानं विषयार्थं विज्ञायते अधिकाराच्चासिद्धवद्भवतीत्यवगतिः अत्रग्रहणे तु समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थः यद्युभे अप्याभीये एकमेव निमित्तमाश्रि-

त्य प्राप्नुत: एवमन्योन्यस्मिन्नसिद्धवद्भवति, किमत्रग्रहणमतिरिच्यतइत्यत: समानाश्रयत्वप्रतिपत्ति: नेत्याह, अधारार्थएवायं,तथाहि । अनुदात्तोपदेशेत्यत्रास्मिन्नुपस्थिते सत्ययमर्थो भवति, अनुदात्तोपदेशानां लोपो भवति झलादौकिति परत: स चासिद्धवद्भवति,कुत्र कर्तव्ये,अत्र यदा भात्रेति,कोर्थ: किङ्त्यनुनासिकेलोपो भवतीत्युक्तम्,अत्रैव किङति निमित्ते सति यदाभीयं प्राप्नोति तत्र कर्तव्यइति,एवं सर्वत्र एवं च विस्पष्टमक्षरैरेव समानाश्रयत्वं प्रतिपादितं भवति ।

यद्ययमधिकारस्ततो यत्रास्योपस्थानं तत एवारभ्य यदा भात्तत्रैव तस्यासिद्धत्वं स्यात् न तु स्वस्मात्पूर्वेष्वितरेषु, यद्देशस्थेन हि वक्ता आङुच्चार्यते तत एवारभ्य मर्यादाभिविधिप्रतिपत्तिः यथा आ पाटलिपुत्राद्दृष्टो देव इति, एवं च घ्वसोरे-द्धावित्यस्यायमर्थो भवति, अस्तेर्हौ एकारः स चेत आरभ्य यदा भात्तत्रासिद्धव-दिति ततश्च पूर्वत्र धित्वे नासिद्धवत्स्यात् स्वतन्त्रे तु विधौ अत्रैव प्रदेशे आङर्थं प्रतिपादयन् अत एवारभ्य यदा भात्तदसिद्धवद्भवत्यत्रैव कर्तव्यइति, श्नान्नलोप-

इत्यारभ्य ऋत्व्यवास्त्व्येत्येवमन्तानां सर्वेषामेवान्योन्यस्मिन्नसिद्धत्वमापादयति उच्यते । द्वौ पदार्थौ शब्दाधिकारश्चार्थाधिकारश्च,ततश्च शब्दाधिकारे स्यादेव दोषः,अर्थाधिकारे त्वस्मिन्नेव प्रदेशे आडर्थं प्रतिपादयन् पूर्ववत्प्रतिपादयति, स च प्रतिपादितार्थादुत्तरत्रोपतिष्ठते,उपस्थितश्च तत्रतत्रोपस्थितेनाग्रहणेन विशेष्यतइति सर्वमिष्टं सिद्धं,तदनेन सूत्रेणायमर्थः सम्पादितःआन्नलोप इत्यारभ्यापादपरिसमाप्तेर्यानि सूत्राणि तान्यन्योन्यस्मिन्नसिद्धवद्भवन्ति,तानि

वैपुल्यनिमित्तानीति तदेतत्सर्वं वृत्तौ यथास्थानं योज्यं,तदाश्रयमेव भवतीत्यत्रा-
सिद्धवदिति वक्ष्यमाणमपकृष्टव्यं,विभिन्नाश्रयं व्याश्रयं विभिन्ननिमित्तमित्यर्थः
असिद्धवचनमित्यादि । उत्सृज्यते आदेशेन निवर्त्यतइत्युत्सर्गः स्थानी, स लक्षणं
निमित्तं यस्य तदुत्सर्गलक्षणं तस्य भावः, प्रवृत्तिर्यथा स्यात् एतच्च शास्त्रा-
सिद्धत्वाश्रयणाल्लभ्यतइत्युक्तम् । आगहीति ।बहुलं छन्दसीति शपो लुक्,
अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । जहीति । हन्तेर्जः । अभाजीति ।

भज्जेश्च चिणीत्यनुनासिकलोपः रागः रज्जेश्च । घञि च भावकरणयोरित्यनुनासिकलोपः । अत्रग्रहणं किमिति । यद्यपि समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थमिति पूर्वमेवात्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं तथापि समानाश्रयत्वप्रतिपत्तेः किं फलमिति प्रश्नावसरोऽस्त्येव ।पपुष इति । पा पाने,आतो लोप इटि च ।चिच्युष इति । चि् चयने, एरनेकाच इति यणादेशः ।लुलुविष इति । लू् छेदने,कथं पुनरत्र व्याश्रयत्वमित्याह । आलोपादीनि हीति । नन्वेवमपि नैवात्रात्लोपादी-

नि हीति । नन्वेवमपि नैवात्राल्लोपादीनि सिध्यन्ति, अन्तरंगाणि हि तानि अन्तर्भूतसम्प्रसारणापेक्षत्वात् बहिरंगं सम्प्रसारणं बहिर्भूतविभक्त्यपेक्षत्वात्, ततः किम् असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे, तत्राह । असिद्धं बहिरंगमन्तरंगइत्यादि । एतदिति वचनापेक्षं नपुंसकत्वं, किमिति न प्रवर्तते त आह । एषा हीति । आ भाच्छास्त्रीयेति । वाह ऊडित्यत्र ज्ञापितत्वात् ततः किमित्याह । तस्यामिति । अन्तरंगबहिरंगयोर्युगपत्सन्निधानं नास्तीति, परिभाषया सह यौगपद्यमेष्टव्यं

परिभाषासन्निधावन्तरंगबहिरंगयोरवस्थानाभावादित्यर्थः । वसुसम्प्रसारणं चैकं परिभाषाया आल्लोपादीनां चाश्रयं इति समानाश्रयत्वमप्यस्ति, एतच्च नाजानन्तर्यइत्यनाश्रित्योक्तम्, आल्लोपादयो ह्यचोरानन्तर्यमाश्रित्य प्राप्नुवन्ति वग्युटाविति । तत्र युटा तावत्सिद्धत्वं न वक्तव्यं, युड्विधानसामर्थ्यात् यण न भविष्यति, तत्र यकारद्वयश्रवणार्थं युड्विधानं, यणो मयो द्वे भवत इति द्विर्वचनविधानात्, हलो यमां यमि लोपं इति पक्षे लोपविधानाच्च पक्षे

यकारद्वयश्रवणस्य सिद्धत्वात्,वुको पिसिद्धत्वं न वक्तव्यं कथं नाप्राप्ते उवङ्या-
रभ्यमाणो वुक् तस्यापवादो भविष्यति । ननु च बाधकप्रवृत्तिवेलायां यदि-
रुध्यते तद्बाधकेन निवर्तितं न प्रवर्तते, उवङ्निरवकाशे वुकि प्रवर्तमाने सिद्धत्वा-
त्स्वमात्मानमदर्शयन्नशक्तो बाधितुमिति वुकि कृते तस्यासिद्धत्वात्स्यादेव एवं
तर्हि वुङ्भ करिष्यते, भुवो लुलिटोरुदुपधाया इति सूत्रमस्तु,तत्र च ओः सुपी
त्यत ओरित्यनुवर्तिष्यते,तेन भुवोंगस्योपधाया उकारस्य ऊद्भवतीत्याश्रयणे

उवङि कृतऊकारो भविष्यति, यद्येवं बभूव बभूविथेति गुणवृद्ध्योर्वावोश्च कृतयो-रुवर्णउपधा न भवतीत्यूत्वं न स्यात्, तत्रापीन्धिभवतिभ्यां चेति पितोपि लिटः कित्वाद्गुणवृद्ध्योरभावे उवङि ऊद्भविष्यति, यद्येवमिन्धिभवतिभ्यां चेति सूत्रं कर्तव्यं स्यात्, वुकि पुनः क्रियमाणे इन्धेश्छन्दोविषयत्वा[illegible] वुको नित्यत्वादिति न्यायात्तन्न कर्तव्यं भवति, अवश्यं च वुको नित्यत्वमाश्रित्य बभूवेति साधयितव्यम्, अन्यथा चौ [illegible]णातीत्यत्र इत्यनुपस्थानादनि[illegible]लक्षणा

वृद्धि: स्यादेव,एवं तर्हि नार्थो वुका नापि कित्वेन,ओ: सुपीत्यत्रावर्णमपि प्रश्लिष्यते,अकारोकारयोराद्गुणे कृते ङसिङसोश्चेति पूर्वैकादेशेन निर्देशात्,तेन बभूविथेति गुणवृद्ध्योरवावोश्च कृतयोरवर्णस्याप्युपधाया ऊद्भविष्यति,बभूवतुरित्यादावुवङि कृते उवर्णस्यापि यद्येवमो:सुपीत्यवर्णस्यापि निर्देशात्कीलालप: पश्येत्यादावपि यण् स्यात्,परत्वादातो धातोरिति लोपो बाधको भविष्यति,लोपस्यावकाश:संयोगपूर्वाकारान्तोधातु:अकारप्रश्लेषस्योत्तरत्रावकाश:

बभूव, बभूविथ कीलालपः पश्येत्यत्रोभयप्रसंगे परत्वादाकारलोपः विप्रतिषेधे त्वसिद्धत्वं नास्तीति ज्ञापयिष्यते । एवमपि कीलालपौ सर्वनामस्थाने भसंज्ञाया अभावादाकारलोपाप्रसंगाद्यण् स्यात्, एवं तर्ह्योः सुपीत्यत्राचि श्नुधात्वित्यतो य्वोरित्यनुवर्तिष्यते, ततश्चाकारौकारसमुदायनिर्देशोऽपि य्वोरित्यनेन विशेषणसामर्थ्यादुकारस्यैवयण् भविष्यति, न त्ववर्णस्येति, सामर्थ्यादवर्णग्रहणमुत्तरार्थमेव सम्पद्यते, तदेवं सत्यप्यस्मिन्योगे वुग्युटोः सिद्धत्वं न वक्तव्यमिति भाष्ये

स्थितम् । ये त्वाहु: भुवो वुग्लुङ्लिटोरित्यत्र औरित्यनुवर्तनीयम्, उवर्णान्तस्य भुवो वुग्यथा स्यात् बोभाव बोभविथेति यङ्लुकि पिति लिटि इन्धिभवतिभ्यां चेन्यत्र श्तिपा निर्देशादसति कित्वे गुणवृद्ध्यो: कृतयोरनुवर्णान्तस्य माभूदित्येवमर्थम् एवं च बभूव बभूविथेत्यत्रापि गुणवृद्ध्यो: कृतयो: वुको प्रसंगादनित्यत्वादिन्धिभव-तिभ्यां चेति कित्वमारम्भणीयं तत्र च ङिदित्यधिकारात्कित्वङित्वयोरुभयोरपि विधानाद्भूवेत्यनिग्लक्षणापि वृद्धिर्न भवति, एष एव च कित्वे श्तिपा निर्देशं

वुकि च तदभावं कुर्वत: सूत्रकारस्याभिप्राय इति तेषां वुक:सिद्धत्वं वक्तव्यमेव, न च वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति वुक: सिद्धत्वं लभ्यते,सत्यसति वा वतावतिदेशेष्वातिदेशिकाविरुद्धस्वाश्रयकार्यानिवर्तनात्सिद्धत्वासिद्धत्वयोस्तु विरोधात्कथं वतिना सिद्धत्वप्रापणं कथं वा विषयविभागो लभ्येत स्थानिव-दित्यादौ तु वतिमन्तरेण संज्ञा स्यादिति वत्करणमतिदेशार्थं सत् स्वाश्रयप्रति-पत्यर्थं वक्ष्यते,एवं तर्हि श्नसोरल्लोप इति तपरकरणाल्लिंगात्क्वचित्सिद्धत्वमनु-

मीयते,तद्धि आस्तामित्यादावाटो मा भूदिति । यदि चेदमसिद्धत्वं नित्यं स्यात् आटो सिद्धत्वादेव लोपो न भविष्यतीति किं तपरकरणेन, त्त्करणं तु प्रतिपत्तिलाघवार्थमेव,तथा च षत्वतुकोरसिद्ध:,गोतोणिदि त्यादौ वतिमन्तरेणापि परत्र परशब्दप्रयोगादेवा तिदेश आश्रित: तत्रापि चाविरुद्धं स्वाश्रयं भवत्येव । अत्राड्यादायां यदि स्याद्भाधिकारीयस्यासिद्धत्वं न स्यात्, न चाभाद्ग्रहणं विषयार्थम्,असिद्धवद्भवतस्तु परिज्ञानमधिकारादेवेत्युक्तम्,अतो मर्यादार्थैप्याङि

माधिकारे प्यस्योपस्थानं न विहन्यते, तस्मादेवं वक्तव्यं माधिकारीये कर्तव्ये माधिकारीयस्य पूर्वस्यैव प्रकरणस्याप्यसिद्धत्वं नोक्तं स्यादिति । सत्यम् । अयमेव दोषः, तत्र सूर्येणोकदिगिति अणि कृते यस्येति लोपः ङीप्, पुनरणो यस्येतिलोपः, अत्रेदानीं, सूर्यतिष्ये ति यलोप इष्यते सौरी बलाकेति स न प्राप्नोति, माधिकारीये यलोपे यस्येति लोपस्यासिद्धत्वाभावाद्यकारस्यानुपधात्वात्, स्थानिवद्भावश्च यलोपविधिं प्रति निषिद्धः तमिमं मर्यादापदो

दोषं दृष्ट्वाह । आ मादित्ययमभिविधावाडिति । माधिकारेप्यसिद्ध-वद्भवतीति ।माधिकारेपि यदवस्थितं तत्रापि कर्तव्ये तत्रत्यमन्यच्चासिद्ध-वद्भवतीत्यर्थः एवं व्याख्याता वृत्तिः । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि, इह पादोस्यास्तीति अत इनिठनौ,पादिक:उदकं वहतीत्यण्,संज्ञायामुदभाव: उदवाहस्यापत्यमत इञ्, औदवाहि:सारण शब्दाभ्यां ल्युडन्ताभ्यामत इ सारणि:,वारणि:,शातनपातनशब्दाभ्यां टित्वान्डीप्,शातनी पातनी,

भ्रंसेर्ध्वंसेर्ण्यन्तादुयङि भ्रंस्यते ध्वंस्यते, अत्र यस्येतिलोपे णिलोपे च कृते षड्भाव ऊठ्,नस्तद्धिते अल्लोपोन:अनिदिनामित्येते विधय: प्राप्नुवन्ति,लोपस्यासिद्धत्वान्नभवन्ति,तन्न ।अच: परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनाप्येतानि सिद्धानि,शाहा वित्यत्र शास् हाविति पदच्छेद:शास:शासित्ययमादेशो भवति, किमर्थमिदम्,इत्वबाधनार्थं,ततो हुझल्भ्य इति धित्वं,धि चेति सलोप: शाधीति सिद्धं,धि सकारे सिचो लोप इति नाश्रीयते चकाधीत्येव भवितव्यमिति

निर्णेष्यते, घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चे'त्यत्रापि श्नसोरल्लोप इत्यतो विषया-र्थमल्लोप इत्यनुवृत्तेरल्लोपविषयत्वं मवदकारस्यैव मविष्यति, ततः पूर्ववद्-घ्रस्वसलोपयोरेधीति सिद्धम्, इह च कुरु इति कृउहि इति स्थिते हिलुक्च प्राप्नोति गुणश्च, परत्वाद्गुणे कृते 'अत उत्सार्वधातुके' इत्युत्वं च प्राप्नोति हि लुक्च, नित्यत्वाद्धिलुकि कृतेऽपि सार्वधातुकग्रहणसामर्थ्याद्भूतपूर्वेऽपि तस्मि-न्नुत्वं सिद्धम्। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त' इत्यत्रोपदेश इत्यनुवृत्तेर्द्विलकारकनिर्देशाश्रयणाद्वा

लुङादिषु लावस्थायामेवाडाटौ भवत इति क्वारि ऐदौत्यत्र चिणो लुगिति नित्ये लुकि कृते डाटौ सिद्धौ, एवं चासन्नित्यत्रापि प्रागेव श्नसोरल्लोपादाटि कृते तपरकरणाल्लोपाभाव: एवं चायन्नित्यत्रापि इणो यणिति यणादेशात्प्रागाटि सति सिद्धमिष्टं, यद्येवम्, ऐज्यत औप्यतेति लङो लावस्थायां यज्वप्योरनजादित्वादटि सति आटश्चेति वृद्धिर्न स्यात् अत्र परिहारमाड जादीनामित्यत्र वक्ष्याम:। क्वौ हेरित्यत्र च उतश्च प्रत्ययादित्यत: प्रत्ययग्रहणा-

नुवृत्तेरुपदेशे यदकारान्तं तस्य लोप इति गत: गतवानित्यत्रानुनासिकलोपे कृते संप्रत्यकारान्तत्वेऽपि तदभाव:इहापि तर्हि न स्यात् धिन्विकृण्व्योर च धिनुत:नोपदेशग्रहणेनाांगमभिसम्बध्यते यदंगमुपदेशकाले ·कारान्तमिति,अपि तु आर्द्धधातुकमधिसम्बध्यते,आर्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति,एतदुक्तं भवति यदार्द्धधातुकमुत्पन्नं न मुहूर्तमात्रमप्यनकारान्तात्परं तत्र तदन्तस्य लोप इति धिनुत इत्यत्र चोप्रत्ययसन्नियोगेनाकारविधानादुप्रत्यय उत्पन्नो न कदा

चिदपि अत:पर इति इह च मघमस्यास्तीति छन्दसीवनिपौ चेति वनिवन्ताच्छ्वयुवमघोनामिति सम्प्रसारणं,मघ उत् अस् इति स्थिते सम्प्रसारणमाश्रित्ययस्येति लोप:प्राप्तस्तस्यासिद्धत्वान्न भवति,नात्रासिद्धत्वं लभ्यते,व्याश्रयत्वात्शसि सम्प्रसारणं,सम्प्रसारणे यस्येति लोप: तस्मान्मघवच्छब्दो व्युत्पन्नं ततश्च तद्धिताभावादेव लोपाभाव: इह च कं स्विद्गर्भं प्रथमं दधआप इति, दधातेर्लिटि धा इरे इति स्थिते नित्यत्वादिरयोरे इति छान्दसो रेभाव:

लिट् छन्दसि सार्वधातुकमपीति शप्,शप:श्लु:द्विर्वचनमुइहल्यघो रिति प्रतिषेधात् श्नाभ्यस्तयोरात इति सिद्धो लोप:घुव्यतिरिक्तेषु मांप्रभृतिषु छान्दसत्वादुपधादर्शनं भविष्यति,इह तर्हि कुर्व:कुर्म:कुर्यादिति,कृउवस् कृउमस् कृयात् इति स्थिते नित्यं करोते: ये चे ति लोपश्च प्राप्नोति करोतेर्गुणश्च, तत्रोभयो-र्नित्ययो:परत्वाद्गुणे कृते अत उत्सार्वधातुकइत्युत्वं बाधित्वा नित्यत्वादुकारलोपे कृते सार्वधातुकपरउप्रत्यये विधीयमानमुत्वं न स्यात्, न च सार्वधातुकएव

परत:शक्यमुत्वं विधातुं,तथाहि सति कुरुत इत्यादौ विकरणव्यवायेपि न स्यात्, क्व तर्हि स्यात् यत्र विकरणस्य लोप:कुर्यात् कुर्म इत्यादौ,यद्यप्यत्रापि स्थानिवद्भावाद्व्यवधानं तथापि वचनादीदृशं व्यवधानमाश्रीयते तस्माद्भवतीदं प्रयोजनं न प्रयोजनं सत्यप्युकारलोपे तस्य स्थानिवद्भावात्प्रत्यलक्षणेन वा अत उदित्यत्र म्वोर्य इत्यनुवृत्त्या उत्वं भविष्यति । इह तर्हि कारिष्यतइति चिण्-वदिटोसिद्धत्वाण्णिलोपो भवति,अन्यथा अनिटीति प्रतिषेध: स्यात्,तत्र

चिण्वदिट् चेति चकारः समुच्चये, इट् च यच्चान्यत्प्राप्नोति, किं चान्यत्प्राप्नोति णिलोपः अवश्यं चकारेणैव णिलोपः समुच्चेतव्यः अन्यथा चिण्वदिटो सिद्धत्वेपि वलादिलक्षणेनेटा सेड्लुब्धिरैव णिलोपशास्त्रस्यास्मिन्विषये वर्त्तत इति लोपो नैव स्यात्, चिणोलुगि त्यत्र चानुदात्तोपदेशेत्यतः क्ङिद्ग्रहणमनुवर्त्य तस्य चिण इति पंचम्या षष्ठ्यां प्रकल्पितायां चिण उत्तरस्य क्ङितो लुग्विधीयते, तेनाकारितरामित्यादौ तरपो न भविष्यति, इह तर्हि श्रुन इति श्वयुवमघोनां

मिति संप्रसारणे शुअन् अम् संप्रसारणपूर्वत्वं बाधित्वा अल्लोपोन इत्यकारलोपे सति विभक्तेरनुदात्तनिवृत्तिस्वर: प्राप्नोति, कृतेऽस्मिन्योगे संप्रसारणस्यासिद्धत्वान्न संयोगाद्वमन्तादिति प्रतिषेधादल्लोपे सति संप्रसारणपूर्वत्वे सति एकादेश उदात्तेनोदात्तइत्याद्युदात्तं पदं भवति,नात्राल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रसंगो न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधात्,नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेध: कस्य तर्हि,तृतीयादिस्वरस्य,स च श्वभ्यां श्वभिरिति हलादौ विभक्तावुदात्तो-

पाभावे चरितार्थः एवं तर्हिं न लक्षणप्रतिषेधं शिष्मः किं तर्हिं येन केन चित्प्राप्तापस्य तृतीयादिस्वरस्य, यत्र तर्हिं तृतीयादिर्नास्ति शुनः पश्येति, तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति, एवं तर्हिं तृतीयादिग्रहणमपि निवर्तिष्यते, अविशेषेण विभक्तिस्वरमात्रस्य प्रतिषेधः ज्ञापकाद्वा सिद्धं, यदयं श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति तज्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति ।एवमपि विद्यते विशेषः अल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन वा अल्लोपे सति बह्वः श्वाननौ

यस्यामिति बहुव्रीहेरुपधालोपित्वाद न उपधालोपिन इति डीपा भाव्यं बहुशुनीति,तदभावे तु बहुश्वेति भवति,गौरादिडीषोप्यनुपसर्जनाधिकारादत्राप्रसंग: किंच ज्ञापकात्सामान्येन वा निषेधादुदात्तनिवृत्तिस्वराभावेपि कथमाद्युदात्तं पदं भवति, नसल्लोपे सत्येकादेशस्वरोस्ति,ततश्च सर्वानुदात्तं पदं स्यात् तदेतद्भवति प्रयोजनं,न प्रयोजनम्,अन्तरंगत्वात्पूर्वत्वं भवति, न च वाणादिांगस्य बलीयस्त्वं व्याश्रयत्वात् विभक्तिर्लोपस्य निमित्त,पूर्वत्वस्य तु श्वन्शब्दाकार:

अत्वसन्तस्य चाधातो: । अत्रेत्यादि । ननु च परत्वान्नित्यत्वाच्च तुमेव पूर्वं प्राप्नोति तत्राह । यदि हीति । इह दीर्घश्रुत्याच: स्थानित्वं तच्च न स्वरूपेण किं तर्हि उपधाया इत्यनुवृत्ते रुपधात्वनिबन्धनम् अत एवाजन्तस्य दीर्घाभाव:तस्मात्स्थानित्वेवात्र निमित्तशब्द: प्रयुक्त: । पिण्डग्रश्चर्मवइति । ग्रसु ग्लसु अदने,वस आच्छादने,क्विप् ननु चानर्थकत्वादेवात्र न भव भविष्यति, मूलोदाहरणेषु त्वसुन्प्रत्ययस्यार्थवत्वात्सिद्धमत आह । अनर्थकोपीति ।अत्रैव

हेतुमाह ।अनिनस्मिन्ग्रहणानीति । अयमेव धातुप्रतिषेधो ज्ञापयति अस्तीयं परिभाषेति । नैतदस्ति ज्ञापकम्,अस्त्यर्थमेतत्स्यात् शत्रूनस्यात् शत्रूनस्यतीति शत्रूव इति, तस्माद्वचनमेवेदम्,अतुहग्रणो त्वर्थवतोतुशव्द स्याभावादेवानर्थकस्य ग्रहणम,अन्तग्रहणमनर्थकं केवलयोरत्वसोरभावादेव सिद्धमत आह । अन्तग्रहण-मित्यादि । उपदेशो लक्षणवाक्यानि गणपाठश्च,प्रयुज्यतइति प्रयोग:,उपदेशे प्रयोग उपदेशप्रयोग: उपदेशे यत्प्रयुज्यते शव्दरूपं तदेकदेशस्याप्यत्वसन्तस्य परि-

ग्रहार्थमित्यर्थः । असति पुनरन्तग्रहणे कस्य ग्रहणं न स्यादित्यत आह ।इतरथा हीति । मतुब्ग्रहणमुपलक्षणं,कुमुदनड्वेतसेभ्यो ड्मतुप् ।इत्यस्यापि ग्रहणं न स्यात्, किं कारणमित्यत आह । उपदेशइति । रूपनिर्ग्रहो,रूपनिश्चयः, स यद्यपि लौकिके प्रयोगे भवति, अनुबन्धयुक्तं तु रूपमुपदेशएव निश्चीयतइत्युपदेशइत्युक्तम्, नायमत्वन्त इति ।यद्यपि तावतो वधेरतुरन्तस्तथापि न तत्पर उपदेशःयत्परश्चोपदेशो न सोत्वन्तः पकारान्तत्वात्,ततश्च तस्य ग्रहणं न स्यात्

अन्तग्रहणसामर्थ्याच्च तावतोऽप्यवधेरत्वन्तस्य ग्रहणम् ।

अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति । अंगादिप्तस्य झला विशेषणा-
त्तदादिविधिः कितीत्येतत्संभवव्यभिचाराभ्यां झलादेरेव विशेषणम् । प्रता-
नित्यादि । तमु कांक्षायां, शमु उपशमे, दमु ग्लानौ, एतेभ्यः क्विप्, मो नोधातोरिति
नत्वम् । यङ्लुगन्तात्ताशिति । तस्य सार्वधातुकमपिदिति ङित्वं, वस्तुकथनं चैतत्,
न त्वनेन निष्ठाशंकावार्यते ङिति खल्वपीत्युपक्रमात्, किं च निष्ठायामिटा भवितव्यं

न चोदित्वाद्युयस्य विभाषेति प्रतिषेध: एकाच इति तत्रानुवृत्ते:।

अंझनगमां सनि । अत्र यद्युपधाया इत्यनुवर्तेत अजन्तेषु व्यंजनस्य दीर्घप्रसंग: तस्मान्निवृत्तं यद्येवं हनिगम्योरलोन्त्यस्य दीर्घप्रसंग: तत्र । अवश्चेत्युपस्थानात् । न चैवमभ्यासस्य प्रसंग: हन् स इति स्थिते परत्वाद्दीर्घत्वे कृते पुन: प्रसंगविज्ञानाद् द्विर्वचनम्, अस्तु वा भ्यासस्यापि दीर्घ: ह्रस्व इति ह्रस्वो, भविष्यति ।जिघांसतीति । अभ्यासाच्चेति कुत्वम् । अधिजिगांसतइति ।

इडश्चेति गमिरादेश: । इह बह्वो गमय: गम्लृ सृप्लृ गताविति धातु: णौ गमिरबोधने,सनि चेतीणादेश:इस्वदिक इति वक्तव्यमितीक आदेश: इडश्चेतीडादेशश्चेति, तत्राविशेषात्सर्वत्र प्रसंगे सत्याह । गमेरिडादेशस्येति वक्तव्यमिति इणाइक इडश्चैक एवादेश:स इडेव इडोपलक्षते,अतो धातुभेकं वर्जयित्वा त्रयाणामादेशस्य ग्रहणं, तथा च वक्ष्यति अजादेशस्य गमेरिति,एवं चेणिकोरादेशस्यापि गमेभर्विकर्मणोरात्मनेपदइडभावे झलादौ सनि अज्झनेति दीर्घो भवत्येव,

सञ्जिगांस्यतइति । सञ्जिंगसतइति ।गमेः समो गमृच्छीत्यात्मनेपदं विहितं तत्र चाकर्मकादिति वर्त्तते तेन सनन्तादपि पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदमकर्मकादेव भवति ततश्च मातरमित्यपपाठः मात्रेति तृतीयान्तं पठितव्यम् । सञ्जिगांसदिति । सम्पूर्वाद्गिमेः सम् सकर्मकत्वात्परस्मैपदं छान्दसत्वादिडभावः ।बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपी त्यडभावः प्रायेण तु वृत्तौ साट्कं पठ्यते । इहेत्यादिना गमेरिडादेशस्येति वक्तव्यमित्येतत्प्रत्याचष्टे कथं पुनः सनि दीर्घइत्येतावति सूत्रे क्रियमाणे

गस्येति वर्त्तते, दीर्घश्रुत्या वा चश्चेत्युपतिष्ठते, तत्र विशेषणविशेष्यभावं प्रति कामचाराद्युत्तरत्र हनिगम्योर्दीर्घविधानाद्गृह्यमाणमंगमचा विशेष्यते, तेन त्वचांगं, विशेषणेन तदन्तविधिर्भवतीति, सिद्धमजन्तस्य दीर्घत्वं यथा कृत्सार्वधातुकयोरित्यत्र तस्मादिहाज्ग्रहणं न कर्त्तव्यं किमर्थं तर्हि क्रियतइत्याह । तत्क्रियतइति । प्रवृत्तिभेदेन, व्यापारभेदेन, तमेव दर्शयति । अजन्तस्येति । एवं चाज्ग्रहणं सामर्थ्यादावर्त्ततइत्युक्तं भवति ॥

तनोतेर्विभाषा । उपसंख्यानेनेति ।तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यान-
मित्यनेन ।

क्रमश्च क्त्वि । अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति नित्यस्य
दीर्घस्यापवादोयं विकल्पः ।उपधाया इति । यद्यप्युपधाग्रहणं पूर्वमेव निवृत्तं
तथाप्यवश्चेत्युपस्थानादन्त्यस्य चाचोसम्भवादेवमुक्तम् । क्रमित्वेति । उदितो
वेति पक्षे इट् । बहि रंगोपि ल्यबादेश इति । एतच्चादो जग्धिर्ल्यप्ति कितीत्यत्र
ल्यब्ग्रहणेन ज्ञापितम्।

चुक्को: शुडनुनासिकौ च । यद्यत्र केवलस्य छस्य ग्रहणं स्याद्दा पृच्छेरुपदेशानन्तरं तुकि कृते क्प्रत्यये परतश्छकारमात्रस्य शादेशे षत्वे तुकः ष्टुत्वे पृट्ष्ट इत्यनिष्टं रूपं स्यात् । न च निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति तुको निवृत्तिः नहीदं वचनं नापि न्यायः नहि कृतस्य निवृत्तौ कश्चिन्न्यायः कथं तर्हि स्थातेत्यत्र सत्वे कृते ष्टुत्वस्य निवृत्तिः नात्र कृतमेव ष्टुत्वं निवर्त्तते किं तर्हि तस्यासिद्धत्वात्पूर्वमेव सत्वं,तत्र ष्टुत्वस्य प्राप्त्यभावः तदेवं वितुक्कस्य ग्रहणे दोषं दृष्ट्वाह । च्छ-

इत्यैतस्य सतुक्कस्येति । कथं पुनर्ज्ञायते च्छेत्यस्य सतुक्कस्य ग्रहणमिति, यज्याचेति नङो ङित्करणात्, तद्धि विश्न इत्यत्र गुणो माभूदिति, सतुक्कस्यैव शादेशे लघुपधत्वाद्गुणप्रसंग:, वितुक्कस्य तु शादेशे तकार उपधा नेकार: संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञाश्च, पृच्छेस्तु कुङिति सम्प्रसारणार्थं नङो ङित्वं न भवति, प्रश्ने चासन्नकाल इति निपातनात् तस्मात्सतुक्कस्य ग्रहणम्, एवंच कृत्वा पृष्टप्रतिवचनइति निर्देशोपपत्ति: । ननु सतुक्कस्य ग्रहणेप्यलोन्त्यस्येति छमात्रस्य प्रसंग: नलनर्थके लोन्त्यविधिरस्ति, अथ सतुक्केन च्छेनांगस्य विशेषणात्तदन्तस्यांगस्यालोन्त्यस्य प्रसंग:

तदापि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति सह तुका भविष्यति अन्तरंगत्वादिति उपदेशानन्तरं प्रसंगादन्तरगत्वं शस्तु बहिरंग कथम् उत्पन्ने प्रत्यये गसंज्ञा, अंस्य च शादेश: न च वार्णादांगं बलीय: भिन्नकालत्वात् ।औणादिके नप्रत्ययइति साक्षात्सिवेरविहितोपि बाहुलकान्नप्रत्यय: ।पुगन्तलघूपधगुणात्पूर्वमूट्क्रियते इति ।अन्तरंगत्वादिति वक्ष्यमाणो हेतुरिहाव्यपकृष्टव्यम: गुणो हि बहूपेक्षो बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षश्च,ऊट् तु विपर्ययादन्तरंग:तेन स एव पूर्वं क्रियते,तत्र कृतेन्तर-

गत्वाद्यणादेश इति, अन्तर्भूताजपेक्षत्वाद्यणो न्तरंगत्वं,गुणस्तु पूर्वदेव बहिरंग: नानाश्रयत्वाच्चेति ।यत्रैकमेव निमित्तीकृत्यांगवर्णयोर्युगयत्प्राप्तिस्तत्र वार्णादांगं बलीय: तथा चौ ि ण तिवृद्धेरवकाशो गौरिति,यणोवकाशो दध्यत्रेति,चकारेत्यत्र कृअ इति स्थिते उभयप्रसंगे परामपि वृद्धिं बाधित्वान्तरंगत्वाद्यणि प्राप्ते वार्णा-दांगं बलीय इति वृद्धिर्भवति ।शब्दप्राडिति । व्रश्चादिषत्वं, जश्त्ववत्वैं गोविडिति वेच्छ गतौ गां विच्छायतीति विगृह्यव आयादय आर्द्धधातुके वे त्यायप्रत्ययाभावपक्षे

क्विप् । अक्षधूर्हिरण्यष्ठ्यूरिति । दिविष्टिविभ्यां क्विप्, सुब्धातुष्टिवुष्वष्कती-
नां प्रतिषेध इति सत्वाभावः । ननु चान्तरंगे यणि बहिरंगस्यौठो सिद्धत्वाद्य-
णादेशेन नात्र भवितव्यमत आह । असिद्धं बहिरंगमन्तरंगेइति ।नाजानन्तर्यइत्य-
स्यायमर्थः यत्रान्तरंगे बहिरंगे वा चौरानन्तर्यमाश्रीयते तत्र बहिरंगपरिभाषा न
प्रवर्ततेइति,एतच्च षत्वतुकोरसिद्ध इत्यत्र ज्ञापितम् ।द्युभ्यामिति । ऊठावकाशो
द्यूतःद्यूतवान् उत्वस्यावकाशो हविर्भिर्द्यु,द्युभ्यामित्यादावुभयप्रसंगे परत्वादुट्,

प्रसंग: तस्मात्क्ङितीत्यत्रानुवर्तयितव्यमिति भाव: । केचिदित्यादि । तेषां मते हि दिविप्रभृतीनां यङ्लुगन्तानां तिप्सिपोरीडभावपक्षे ऊठि सति देदिवीति देद्योति, देदिवीषि, देद्योषीति, पूर्वत्र तु पक्षे वलिलोपे देदेति देदेवीति । कथं द्युभ्यां द्युभिरिति ऊठि कृतइति । क्ङितीत्यस्यानुवृत्त्वात्, अत्रापि परत्वादूठा भाव्यम् । ऊठि च कृते द्यूभ्यां द्यूभिरिति भवितव्यमिति प्रश्न: । दिव उदि ति तपरकरणादित्यादि । अत्र हि तपरकरणं न कर्तव्यं यतोऽर्द्धमात्राकाल-

स्य व्यंजनस्य मात्राकालो ह्रस्व एव सिद्धस्तत्क्रियते लक्षणान्तरेणापि दीर्घो माभूदिति, तेन परमप्यूठं बाधित्वा दिव उदित्यनेन मात्राकालो भविष्यतीत्यर्थः अथ वा ऊठि कृतइत्यस्य परेण परिहारग्रन्थेन संबन्धः तत्रायमर्थः । क्रियतां सामान्येन कृडिति चान्यत्र च ऊट् कृते तु तस्मिन्नेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्तस्यैवोठः स्थाने तपरत्वान्मात्राकालो भविष्यति । तेषामित्यादि । कृडिद्ग्रहणे हि निवृत्ते सति तृजादावपि शस्यानेन विधानाद्दश्चादिसूत्रे ग्रहणं न कर्तव्यं, शकारस्य षत्व-विधानेनैव सर्वस्व सिद्धत्वात् ये तु क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तयन्ति तेषां तृजादौ

शत्वस्याभावाच्छस्यैव षत्वं विधातव्यं, तत्रापि सतुक्कस्य ग्रहणम्,ऊड्यं यदि टित्स्यादाद्यन्तौ टकितावित्यादिःप्रसज्येत अस्तु वकारस्य वलि लोपे सति अदाद्यूरित्यादि सिद्धं, न च नाप्राप्ते वलिलोपआरभ्यमाण ऊड्वलोपस्य बाधकः स्यादिति शंकनीयं, भिन्नजातीयत्वात् ऊडागमःलोप आदेशः न च भिन्न-जातीयं बाधकं भवति,नहि दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कम्बलः कौण्डिन्यायेति दध्नः कम्बलो बाधको भवति ।सत्यम् ।उत्तरसूत्रे त्वागमभेदाद् द्वावूठौ स्याताम्

एको वकारात्पूर्वो पर उपधाया:तस्माट्ठष्ट्विमवश्यांगीकर्त्तव्यमितिमन्यमान-
स्तदंगीकरणे प्रयोजनमाह । ऊठष्ट्वित्करणमिति ।एवं ब्रुवता एत्येधत्यूठ्स्विति
ठकारस्य चर्त्वेन निर्देशन इत्युक्तं भवति, यत्र ठकारो न क्रियते ततो वृद्धिविधावपि
नोपादीयेत,ततश्च प्रऊ हते प्रौह तइत्यत्रापि स्यात् । वाह ऊ ठित्ययमपि
ठिदेवेति ।अन्यथा तस्य वृद्धिविधौ ग्रहणं न स्यात्, अत्रापि टकारस्याश्रवणं
जश्त्वचर्त्वाभ्याम् ।

ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च । वर रोगे, ञि त्वरा संभ्रमे, स्रिवु गतिशोषणयोः अव रक्षणे, मव बन्धने । ज्वरत्वरेत्यादि । वस्तुकथनम् ।

राल्लोपः । मूर्छेति । मुर्छा मोहसमुच्छाययोः । हुर्छेति । हुर्छा कौटिल्ये । ननु च पूर्वत्र सतुक्कस्य छकारस्य ग्रहणं वितुक्कश्चायं तत्कथमत्र लोप इत्याह । राल्लोपइत्यादि । ननु यदि नाम रेफात्परः सतुक्कश्छकारो न संभवति किमेतावता प्रकृतस्यासंस्थितस्य केवलस्य छस्य ग्रहणं भवति, तस्मादेवं

व्याख्येयं,पूर्वत्र द्विचकारो निर्देश: तत्रैक: सतुक्के परस्तु केवलो गृहीतस्तत्र च राल्लोपे सतुक्कस्य छस्यासंभवात्केवलो गृह्यतइति,यदि द्विचकारक:पूर्वत्र निर्देश: च्छ्वोरिति निर्देशो नोपपद्यते, कथं,समाहारद्वन्द्वे एकवचनप्रसंग: नैष दोष: । पूर्वं द्वयोश्छकारयो:समाहारद्वन्द्वं कृत्वा पश्चाद्वकारेणेतरेतरयोगे द्वन्द्व: करिष्यते एवमपि द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारइति समासान्त: । प्राप्नोति,तर्हि छकारवकारयो:समाहारद्वन्द्वं कृत्वा तेन सह सतुक्कस्य छस्येतरेतरयोगे द्वन्द्वो भविष्या

यदि पूर्वत्र वितुक्को गृह्यते वांक्ते:क्विपि शत्वं प्राप्नोति इष्टमेवैतत्संगृहीतं वांशौ वांश इत्येव भवितव्यम् ।

असिद्धवदत्रा भात् । आ भादितिनिर्देश आ कडारादित्यनेन व्याख्यात: सिद्धशब्दो निष्पन्नवचन: न सिद्धो सिद्धो य: पुन: सिद्धोपि सिद्धकार्यं न करोति । स तेन तुल्यं वर्त्तइति । असिद्धवत्, किं पुनस्तत्,प्राधान्यात्कार्यमिति प्राप्तं, शास्त्रं हि कार्यार्थित्वादप्रधानं,कार्यस्य चासिद्धत्वेऽ आदेशलक्षणप्रतिषेध एव सिद्ध्येत, आगहिजहीति,न तूत्सर्गलक्षणास्य भाव: एधि शाधीति,कार्यस्यासिद्धत्वे

ह्ययमर्थः आ भाच्छास्त्रीयं कार्यं प्रवृत्तमपि प्रवृत्तकार्यं न करोतीति अत: प्रवृत्तकार्य-निबन्धनस्यैव कार्यस्य प्रतिषेध: स्यात् च न एधि शाधीत्यत्र एत्वशाभावनिबन्धनं किंचित्कार्यं प्राप्तं यस्य प्रतिषेधो विज्ञायेत, आभीयं तु शास्त्रं स्वकार्यं कुर्यादेव, अत एत्वशाभावशास्त्राभ्यां स्वकार्ययोरेत्वशाभावयो: प्रवर्तितयो: स्थानिनोर-भावात्तन्निबन्धनं धित्वं न स्यादेव । शास्त्रासिद्धत्वे त्वयमर्थ: आभीयं शास्त्रं निष्पन्नमपि स्वकार्यं न करोतीति, अत एत्वशाभावशास्त्राभ्यां स्वकार्ययोरेत्वशा-

भावयोरप्रवृत्त्वादनिवर्त्तित्वाच्चैत्यधिमावशास्त्रस्य स्थानिबुद्धिरेव वर्त्तइति तन्नि-बन्धनं कार्यं सिध्यति, अतो व्यापकत्वाच्छास्त्रस्यैवासिद्धत्वाम्, आ भादिति शास्त्रस्यैव विषयत्वेन निर्देशाच्च । यद्ययं स्वतन्त्रविधिः स्यात्दा भाद्ग्रहणं विषयनिर्देशार्थं वा स्यात्, आ भाच्छास्त्रे ऽत्र कर्त्तव्ये ऽसिद्धवदिति, असिद्धवद्भवतो वा निर्देशार्थम्, अत्रग्रहणं तु विषयार्थम्, आ भाद्यच्छास्त्रं तदसिद्धवद्भवति अत्राभीये शास्त्रे कर्त्तव्यइति, तत्राद्ये पक्षे असिद्धवद्भवतो निर्देशाभावाद्यत्किंचनाष्टा-

इत्यर्थः । प्रयुज्यमानश्च रम् मित्वादन्त्यादचः परः प्रयुज्यते, यस्य तु देशान्तरे विधानं नास्ति स स्थानिदेश एव भवति, तत्प्रसङ्गे हि तस्य विधानं विशिष्टदेशश्च स्थानिनः प्रसंगः इह तु मित्वेनायं न्यायो बाध्यते, स्थानषष्ठीनिर्देशसामर्थ्यात्तु देशान्तरे प्रयुज्यमानोऽपि रोपधे निवर्त्तयतीति सर्वमवदातम् । भारद्वाजीयास्तु सनः क्विवीत्यतो लोपग्रहणमनुवर्त्य रोपधयोर्लोपं रमागमं चान्यतरस्यां विदधति । मज्जनमिति । त्युटि सकारस्य जश्त्वं दकारस्तस्य चुत्वं जकारः । पूर्वविप्रतिषेधेन

रमोवकाश: भ्रष्टा भ्रष्टुं संप्रसारणस्यावकाश: भृज्जति, सार्वधातुकत्वादत्र रमोऽ प्रसंग: भृष्ट: भृष्टवानित्यत्र पूर्वविप्रतिषेध: अथवं कस्मान्नोक्त माजीरस ऋन्यत-रस्यामिति, भ्रस्जे:संबन्धी रसिति योऽयं संघातस्तस्य ऋ इत्ययमादेशो भवतीत्यर्थ तस्याक्ङितिति गुणो कृते भर्जनमित्यादि रूपं भवति, ऋकारामावपक्षे तु भ्रज्जनमिति, क्ङिति ऋकारपक्षे भृष्टमिति तदभावपक्षे तु ग्रहिज्यादिसूत्रेण संप्रसारणे सति तदेव रूपं भवतीति पूर्वविप्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । उपदेशग्रहणमपि नानुवर्त्य

नात्र पदो रीकः प्रसंगोऽस्ति,अत्रापि पदो पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः क्वःसिचि वृद्धावभावादीदिति,अन्यथा ऋकारविकल्पं बाधित्वा परत्वाद्धलन्तलक्षणा वृद्धिर्नित्यं प्राप्नोति,एतस्मिन् तु क्रियमाणे परत्वाद्वृद्धौ कृतायामपि पुनः प्रसंगविज्ञान मिति सिद्धमभावादीदिति । न चान्तरंगत्वात्पूर्वमृकारः न सिच्यन्तरंगमस्तीति वक्ष्यमाणत्वात् ।एवं तर्हि नित्यत्वादृभावः स हि कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् शब्दान्तरप्राप्तिरपि नास्ति,वृद्धिस्तु कृते

ऋभावे ऋकारस्याकृते त्वकारस्यैति शव्दान्तरप्राप्तेरनित्या,तस्माद्‌कार स्व विधेय: तथा तु न कृतमित्यैव भ्रस्जेर्मृज्जिरित्युच्यमाने यङ्लुकि दोष:साभ्या-सस्य मृज्जिभाव: प्राप्नोति,इष्यते तु तत्रापि रोपघ्योरेव निवृतीरम्यावश्च बरी मृज्यतइति,यडि संप्रसारणे रीगृत्वत इति वक्तव्य मिति रीक्,तस्य तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणात्प्रसंग:॥

अतो लोप: । धिनुत: कृणुतइति ।इवि दिवि धिवि प्रीणनार्था:कृवि हिंसाकरणयो:लट् तस्य तप्,धिन्विकृण्व्योर चेति उप्रत्ययोऽकारोन्तादेशश्च तस्य चोप्रत्ययेऽतो लोप: एकवचने त्वन्तरेणातो लोपमुप्रत्ययस्य गुणो कृते ऽतो गुणाइति पररूपेणापि सिद्धि: ।चेतास्तोतेति ।तपरकरणस्य पृथक्व्यावर्त्यस्य दर्शयिष्यमाणत्वात्तद्रहितस्याकारमात्रस्येदं प्रत्युदाहरणम् । एवं च गुणवृद्धयोर्दीर्घेषु चरितार्थत्वाद्धस्वेषु लोपप्रसंग: ननु च परत्वाद्गुणो भविष्यति,तस्मात्स्तुटा-

दिषु गु पुरीषोत्सर्गे ध्रुव गतिस्थैर्ययोरित्यत्र लोपप्रसंग उदाहार्य: ।याता वाता इति । असतिककारेऽत्रापि लोपप्रसंग: आतो लोप इटि चेत्येतन्नियमार्थं भविष्यति आत इट्येवाजादौ चक्ङिति नान्यत्रेति ।नैतदस्ति,विपरीतोपि नियम: स्यात् आत एवेटि नान्यस्येति,तथा च चिकीर्षितेत्यत्र न स्यात् ।वृद्धिदीर्घाभ्यामिति अचो ञ्णिती ति वृद्धेरवकाश: गौरिति अतो लोपस्यावकाश: चिकीर्षितेति, चिकीर्षक इत्यत्रोभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेध: वृद्धौ तु युकि चिकीर्षायक इति स्यात्,

अकृत्सार्वधातुकयोरित्यस्य दीर्घस्यावकाशः चीयते, अतो लोपस्यावकाशः स एव, चिकीर्षितइत्यत्रोभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधः ॥

यस्य हलः । यस्येति यद्वयागन्तुको ऽकारः ततो वर्णग्रहणम् अन्यथा तु संघातग्रहणमिति पक्षद्वयसम्भवादाह । यस्येति संघातग्रहणमिति श्रुतस्याकारस्याविवक्षाया कारणाभावादिति भावः । अतो लोप इत्यनेनैव सिद्धत्वादिति । अस्तु तर्हि नियमः यस्य हल एव नान्यतः, लोलूयिता

पोपूयिता,कमथ्यांद्धि नियमो भवति विधेय नास्तीति कृत्वा,इह चास्ति विधेय किम्, अन्त्यस्य लोपः प्राप्तः सर्वस्य विधेयः तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वेति,अपूर्वो विधिरेव भविष्यति, एवमपि क्यस्य विभाषाया दोषः समिधमिच्छति समिध्यति,समिध्यतेस्तृच्,इट् समिधिता,यदा लोपस्तदा सर्वस्य लोपः यदा त्वलोपपक्षस्तदा सर्वस्यालोपः प्राप्नोति,सघातग्रहणे हि यस्य हल इत्यनेन येन नाप्राप्तिन्न्यायेन अतो लोपो बाध्यो यलोपोऽपि क्यस्य

विभाषेति विकल्पेन बाध्यः ततश्च पक्षे सघातस्यैव श्रवण स्यात्,यलोपवदल्लोपस्यापि विकल्पेन बाधनादित्यत आह । हल इति चेत्यादि । एव च क्यस्य विभाषेति यकारस्यैव विकल्पेन लोपो ऽकारस्य त्वतो लोप इत्यनेन नित्यमिति,सिद्धमिष्टमवश्य चातो लोप एवात्रेष्टव्यः अन्यथा पापचक इत्यादावत उपधाया इति वृद्धिः स्यात् स्थानिवद्भावान्न भवति,तस्मात्सघातस्य ग्रहणमवयवशस्तु लोप इति, तदेव युक्तम् । मव्यितेति मव्यतिः

स्योगान्तौरित,ज्वरत्वरादिसूत्रे तु वकारान्त उदाहृतः ।

क्यस्य विभाषा ।क्यस्येति क्यच्क्यङोः सामान्येन ग्रहणं, क्यषस्तु हलन्तादसम्भवः । समिधमिवात्मानमाचरतीति ।अपपाठोयम् । एवं हि क्यङो वाक्यं न प्रदर्शितं स्यात्,क्यचश्च द्वितीय वाक्यमनर्थकं स्यात् विधिभेदान्नानर्थकमिति चेत्, यद्येवमधिकरणाच्चेति वक्तव्यमित्यस्यापि प्रदर्शनीयं स्यात्, तस्मात्समिदिवाचरतीति पाठः अत्र केचित्कण्ड्वादियकोपि

ग्रहणमिच्छन्ति,श्यस्येति कितो यकारस्य ग्रहणे तात्पर्यम्,आदित्वं ककारस्याविवक्षितं वदन्ति । नेति वयम् ।आदित्वाविवक्षाया प्रमाणाभावात् ।

णौ चङि ॥ इयङादिभिरेव सर्वस्य विषयस्यावष्टब्धत्वादनवकाशो णिलोपस्तेषां बाधक इत्याह । इयङ्यणित्यादि । ननु पाचयतेः पाचि- याजयतेर्याष्टिरित्युदाहरिष्यति,श्यासश्रन्थो युजिति युजि प्राप्ते क्तिन्नजादिभ्य इति क्तिन्प्रत्ययः क्तिज्वापुनरय द्रष्टव्यः तत्कथमनवकाशः ।उच्यते । यद्येता-

वत्प्रयोजनं स्यादनिटीति न वक्तव्यं स्यात्,अतोनिटीति वचनादार्द्धधातुकमात्रविषयतास्यावसीयते,ततश्च युक्तमियडादीन्प्रत्यपवादत्वं,वार्त्तिककारेण तु पूर्वविप्रतिषेधः पठितः एयल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति । अततक्षदिति । अत्र चङो ङित्वाद्गुणस्याप्रसङ्गः संयोगपूर्वत्वादेरनेकाच इति यणोऽप्यप्रसङ्गः स्वड एवायं विषयः । अत्रैयङि सति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् भवन्नपि लोपोऽन्यस्य स्यात् । आशिशदिति । एरनेकाच इति यणोऽत्र प्रसङ्गः ।

अत्र सत्यपियणि असिद्धत्वात्पुन: प्रसंगविज्ञानेन वा णिलोपे सति सिद्धमिष्टम् एवं गुणवृद्धिदीर्घविषयेपि द्रष्टव्यं, न च गुणवृद्ध्योरयादेशप्रसंग: वाणादाग बलीय इति णिलोप: । ज्ञीप्सतीति । आपृज्ञप्यृधामित् ।अज्फनगमां सनी ति दीर्घप्रसग: अनिटीति शक्यमत्तुं,कथ कारयिता,निष्ठायां सेटीत्यैतन्नियमार्थं भविष्यति,सेटि यदि भवति निष्ठायामेवेति,विपरीतस्तु नियमो न भवति निष्ठायां सेट्येवेति,अनिटोनिष्ठाया असम्भवात्, असम्भवश्चोत्तरसूत्रे वक्ष्यते,अथ

वा 'अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषि' त्यत्र णेरिति योगविभागः क्रियते, सेट्याद्यैया लुकि णेरयादेशो भवति लोपस्यापवादः ।

निष्ठाया सेटि । सेटीति किमिति । अनिटि पूर्वेण सिद्धत्वात्सेडर्थमेवेद सूत्र भविष्यतीति प्रश्नः सामर्थ्यात्पूर्वसूत्रप्राप्तेरेव व्यावृत्तिरित्युत्तरम् ।सज्ञपितइति । वा दान्तशान्तपूर्णे' त्यत्र ज्ञपेर्निपातनमाश्रीयते ज्ञप्तः ज्ञपित इति । अथ पुनरिति ।प्रतिपत्तृविप्रतिपत्त्या सदिग्धाभिधानम् ।

कालावधारणार्थमिति । सेड्ग्रहणे क्रियमाणे यदा निष्ठा सेड्भवति तदा लोपो भवति न प्रागिति कालावधारणं लभ्यते, किं पुनः स्याद्यद्येवमर्थं सेड्ग्रहणं न क्रियेत तत्राह । अकृते हीति । णिलोपे सतीति ।नित्यत्वात् स हि कृतेऽपीटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि इट् पुनरनित्यः णिलोपे सत्येकाच इति प्रतिषेधात् यस्य च निमित्तं लक्षणान्तरेण विहन्यते न तदनित्यं नहि वालिसुग्रीवयोर्युध्यमान-योर्भगवता रामेण बालिनि हते सुग्रीवापेक्षया वालिनो दौर्बल्यं मन्यन्ते ।

शूरमानिन: । सत्यं, कार्यगतभावाभावविवक्षायां तु तत्राश्रीयते । इट्प्रतिषेध: प्रसज्येतेति ।एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्,एतच्च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव मनाश्रित्योक्तं, भाष्ये तु सूत्रमिदं प्रत्याख्यातं सप्तमे,णेरध्ययने वृत्तमित्ययं योगस्त्रेधा विभक्तव्य: क्रमविपर्ययश्चाश्रयणीय: णेरित्येको योग: तत्र निष्ठायां नेडिति वर्तते,एयन्तादुत्तरस्या निष्ठाया इडन भवति,ततो वृत्त वृत्तमिति निपात्यते,णिलोप:किमर्थमिदं नियमार्थम्,अत्रैव निष्ठाया णेर्लोपो भवति

नान्यत्रेति, क्व माभूत् कारितं डारित कैमर्थक्यान्नियमो भवति, विधेय नास्तीति कृत्वा, इह चास्ति विधेयं किं गुणभावः एवं तर्हि तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणादेकस्य नियमार्थत्वमपरस्य गुणनिषेधार्थत्वं भवति, तत्रोऽध्ययने, वर्तेरध्ययनएव णिलोप इति ॥

शमिता यज्ञे । तृचि सबुध्यन्तमेतदिति । उदाहृताभिप्रायमेतत्, सूत्रे तु शुद्धप्रथमैकवचनान्तं, सर्वासु च विभक्तिषु निपातनं प्रथमैकवचनस्याविवक्षि--

वक्त्यवेकवि० क्व० बवधूत्

तत्वात् तथा च सूत्रार्थकथनसमये इडादौ तृचीति सामान्येनोक्त,प्रयोगेपि तथाविध एव शमितारो यदत्र सुकृतमिति,शमितृभ्यश्चैवंनन्तान्निगृहितृभ्यश्चेति च शामित्रमिति तद्धितेपि भवति,सूत्रे च सबुध्यन्त विवक्षित चेच्छमितर्यज्ञइति प्राप्नोति॥

अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु । गण्डयन्तइति ।गडि सेचने घटादि: मडि भूषायाम्,आभ्यामोणादिको झच्, झोन्त: ।स्पृहयालुरिति।

स्पृहिगृहीत्यादिना आलुच् ।स्पृहयाय्यइति ।भृदक्षि स्पृहिभ्य आय्यः । स्तनयित्नुरिति ।औणादिकइत्नुःच् ।पारयिष्णवइति ।णौश्छन्दसीति इष्णुच् नैति वक्तव्ये इति ।णिलोपे हि प्रतिषिद्धे गुणे सत्ययादेशः सिद्धःमात्रालाघव च भवति । उत्तरार्थमिति ।ल्यपि लघुपूर्वादित्यत्र न गुणो नाप्ययादेशः ।

ल्यपि लघुपूर्वात् । अत्र केचिदाचार्येण ल्यपि लघुपूर्वस्येति षष्ठ्यान्तमध्यापिताः अन्ये पचम्यन्त तत्राद्यपक्षे प्रशमय्येत्यादो व्यजनान्ते न स्यात्

नत्वत्र णिर्लघुपूर्वः किं तर्हि व्यञ्जनपूर्वः न चाव्यवहिते सम्भवति व्यवहित पूर्वमाश्रयितुं
युक्त प्रचकाश्च वत इत्यादावतिप्रसङ्गश्च, क्व तर्हि स्यात्, प्रगणय्य प्रस्तय्यैत्यादौ
यद्यप्यत्राल्लोपे कृते णिर्लघुपूर्वो न भवति व्याश्रयत्वादल्लोपस्यासिद्धिरपि
नास्ति तथापि भूतपूर्वलघुपूर्वतामाश्रित्यात्रैव स्यात्, तथा प्रचिकीर्ष्यैत्यादावपि
प्रसङ्गः सम्प्रति गुरुपूर्वत्वेपि भूतपूर्वगत्या, तस्माद् द्वितीय पक्षमाश्रित्य व्याचष्टे
लघुपूर्वाद्वर्णादिति । नन्वत्रापि पक्षे प्रशमय्यैत्यादौ ह्रस्वादीनामसिद्धत्वादयादे

शाप्रसंग: क्व तर्हि स्यात् मृदमाचष्टइति णिचि प्रकृत्यैकाजि ति प्रकृतिभावा-ट्टिटलोपाभावे प्रमृद्य्य गत इत्यादौ स्यादत आह । ह्रस्वयलोपाल्लोपानामिति

विभाषायः । आप्लृ लम्भने चुरादिः आप्लृ व्याप्तौ स्वादिः द्वयोरपि ग्रहणम् ।इह इङ् अध्ययने, णिच्, क्रीङ्जीनां णा वित्यात्वम्, अर्त्ति-ह्रीत्यादिना पुक्, अध्याप्य गत इत्यत्रापि प्राप्नोति आप्रूपस्य भावात्, तस्मात्सानुबन्धको निर्देश्यः आपुलिति पठितव्यम्, आप्लृशब्दानुवृत्तिः

ऋकारलृकारयोः सवर्णत्वादत उदित्युत्वम्, उरण्रपर इत्यत्र रप्रत्याहारग्रहणाल्लपरत्वं, सकारस्य संयोगान्तलोपः तर्हि तथा पठितव्यं, नेत्याह । इडादेशस्येति।

निष्ठायामण्यदर्थे । ण्यतः कृत्यस्यार्थो भावकर्मणी इति । यद्यपि भव्यगेयादावाप्लाव्यापात्यशब्दयोः कर्तापि पदो ण्यदन्तयोर्वाच्यस्तथापि ण्यितः संनिधानात्तदीयो ण्यदर्थ एव पर्युदस्यते । प्रक्षीणमिदं देवदत्तस्येति अधिकरणवाचिनश्चेति कर्तरि षष्ठी । अधिकरणइति । क्तः प्रत्यय इत्यनुषंगः

एवमक्षितमिति भावइत्यत्रापि ।

वाक्रोशदैन्ययोः । क्षितायुरिति । पूर्ववत्कर्तरि क्तः । क्षीणकइति। अनुकम्पायामिति कन् । प्राप्तविभाषेयम् । अण्यदर्थइत्यैव, क्षितं सर्वमस्य, क्षितमस्य तपस्विनः ।

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च । चिणीव चिण्वत्तत्र तस्येवेति सप्तमीसमर्थाद्वतिः स्यसिच्सियुट्तासिष्विति

प्रतियोगिनि सप्तमीनिर्देशात्,यथा मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्रासाद इति ।भावकर्म-विषयेष्विति ।अनेन भावकर्मणोरिति विषयसप्तमीति दर्शयति ।भावकर्मणोर्ये स्यादयो वर्त्तन्ते तेष्विति तु विज्ञायमाने सीयुडेको विशेषित: स्यात्,स्यादयो न विशेषिता: स्यु: भावकर्मणोलादिशब्दाच्यत्वात्सीयुटश्च तद्भक्तत्वात्,अथ भावकर्माभिधायी प्रत्ययो भावकर्मशब्दाभ्यामभिधीयते तदायमर्थ: स्यात् भावकर्म-वाचिनी प्रत्यये परतो ये स्यादय इति,तदा स्यादयो विशेषिता:सीयुडविशेषित:

नहि तद्भक्तस्य तेन सह पौर्वापर्यं संभवति तस्मात्सर्वानुग्रहाय विषयसप्तम्येव युक्ता यदा चिस्वत्तदेडागमो भवतीति । चकारस्य संनियोगार्थत्वात् ।कस्येति ।षष्ठीनिर्दिष्टस्यागमो भवति स्यादयश्च सप्तमीनिर्दिष्टाः अज्झनग्रहदृशामिति षष्ठीनिर्दिष्टम्,अंगस्येति च वर्त्तते,अतोजन्तादीनामंगानामेवागमित्वं युक्तमिति विपर्ययं मन्यमानस्य प्रश्नः ।स्यसिच्सीयुट्तासीनामेवेति । कथमित्याह । ते हि प्रकृता इति ।संनिहिता इत्यर्थः ।नन्वंगमपि प्रकृतं योग्यविभक्तिकं च तत्राह । अंगस्य

त्विति । लक्ष्यविरोधादिति ।यद्वा सप्तमे योगविभाग: क्रियते,आर्द्धधातुकस्येट्, परिभाषेयं,यो यावान्कश्चिदिडागम: स सर्व आर्द्धधातुकस्यैव द्रष्टव्य:तेनायम-पीडागम:स्यादीनामेव भवति नांगस्य । कानि पुनरिति ।चिणि यदेवाहत्य विहितं तदेवातिदिश्यते आहोस्वित् चिणि दृष्टमात्रमिति प्रश्न: । तत्र द्वितीय: पक्ष आश्रीयतइति श्लोकेन दर्शयति ।चिण्वद्वृद्धिरिति ।यथा चिणि वृद्धि: तथा स्यादिष्वपीष्यते,घानिष्यते एतदेकं प्रयोजनम्,एवमुत्तरत्रापि ।प्रत्येकं संबन्धेन

यथायोगमतिदेशो योज्य: । दायिष्यतइति । आतो युक्चिण्कृतो रिति युक् एतच्चिण्याहत्य विहितं,यच्च हो हन्तेर्ञ्णिन्नेष्विति कुत्वमघानीत्यत्र दृष्टं तदपि प्रयोजनं घानिष्यतइति,यच्च चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति दीर्घविकल्पविधानं तदपि प्रयोजनम्, एतदपि चिण्याहत्य विहितं शमिष्यते शामिष्यतइति ।शमे-र्णिचि मितां ह्रस्व:,लृटि स्ये चिण्वद्भावेन दीर्घविकल्प: णेरनिटीति णिलोप: नन्वनिटीत्युच्यते सेट् चायमत आह । इट् चासिद्ध इति ।आ भाच्छास्त्रीये णिलोपे

कर्तव्ये आ भाच्छास्त्रीयश्चिण्वदिडसिद्धः तेनानिडादित्वात्सिद्धो णिलोप इत्यर्थः मे इति । सूत्रकारायमाणस्य वचनम् । ननु चास्य चिण्वदिटोवकाशः येऽनिटः येषु कृद्धनोः स्यइत्यादि प्रतिपदविधानं नास्ति, आर्द्धधातुकस्येत्यस्यावकाशः सेड् योऽस्य विषयो न भवति, यस्तु सेडस्य च सूत्रस्य विषयस्तत्र परत्वा दार्द्धधातुकस्येड्वलादे रित्ययमेव प्राप्नोति, तत्कथमसिद्धत्वमत आह । नित्यश्चायमिति अयं चिण्वदिण्नित्यः कृतेऽपि वलादिलक्षणाइट् प्राप्नोति, अकृतेऽपि नह्ययं वलादि-

लक्षणस्य प्रकृतत्वात् ।गुणे कृतइति । परत्वान्नित्यत्वाच्च । उपदेशग्रहणाद् भवतीति । यद्यपि करोतिरुत्तरकालमनजन्त उपदेशेत्वजन्त एव,यदि चिणि दृष्टमात्रस्यातिदेशो हनि णिङादेशा अपि प्राप्नुवन्ति,तेषामपि तत्र दृष्टत्वादत आह । अंगाधिकारविहितमिति ।अंगस्येति प्रकृत्य यद्विहितं चिणि दृष्टं तदेवातिदिश्यते,संनिहितत्वात्, न च हनिणिङामादेशा एवंविधा इति तेषामनतिदेशः । अत्र वार्तिकं,वधभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेने'ति,

तत्रैव विषयसप्तमी मव्यादिसिद्धये ॥

दीडो युडचि क्ङिति । दीङ इति पंचमीनिर्देशादिति । षष्ठ्यां त्वस्यां दीङ एवादितो युट् स्यात्, पंचम्यां तूभयनिर्देशे पंचमी निर्देशो बलीयानिति अचीति सप्तम्या: षष्ठ्यां प्रकल्पितायामजादेर्युड्भवति, सप्तमीनिर्देशस्तूत्तरार्थ: तदादिविध्यर्थश्च । विधानसामर्थ्याच्चेति ।यदि युटोऽसिद्धत्वेन यणादेश:स्यात् युड्विधानमनर्थकं स्यात् । उपदिद्यियइति रूपे विशेषाभावात्, न च यकारद्वयश्रवणा-

द्विशेष:;हलो यमां यमि लोप इति पदे यलोपविधानात् । न च पदे श्रुतिभेद: यणो मय इति द्विर्वचनविधानादेव सिद्धत्वात्,श्रुतिभेदोऽपि व्यंजनात्परस्यैकस्यानेकस्य वा यकारस्य कीदृश इति चिन्त्यम् । उपदानमिति ।मीनातिमिनोतिदीङा ल्यपि चैत्यात्त्वं,दीङ इत्यनुबन्धनिर्देशो यङ्लुकि माभूदिति ।

आतो लोप इटि च ।इहाचि क्ङितीत्यार्धधातुकइति त्रयाणां प्रकृतत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे च कामचारात्त्रयाणामन्यतमेनानुभूतान्यतरविशेषणेनाऽनुभूतो-

भयविशेषणेनाननुभूतविशेषणेन वा इट: समुच्चयसंभवाद् द्वादश पक्षा: संभवन्ति तत्र यदि तावद्विशेषणसंबन्धात्प्रागेवाचा इट: समुच्चय:कांदिप्तश्च प्रत्ययो वा विशेष्यते,इट्यजादौ च प्रत्ययइति विज्ञायते,तदेड्ग्रहणमनजाद्यर्थं भवति,अजादे- रिटोऽजादिना प्रत्ययेन समुच्चयासंभवात् तदा च ङिदार्द्धधातुके अजादेरेव विशेषणे व्यवतिष्ठेते नेट: हलादेरिट: कृङित्वासंभवात् आर्धधातुकत्वाद्व्यभिचाराच्च,ततश्च दासीयेत्यादौ लोपप्रसंग: अथ किद्विशिष्टेनाचा समुच्चय: कृङित्यजादौ भवतीटि

चेति, ततोऽकृडिदर्थमनजाद्यर्थं चेड्ग्रहणं भवति पपिथ दासीयेति, अथार्द्धधातुकविशिष्टेनाचासमुच्चयस्ततोऽकृडिदर्थमनजाद्यर्थमनार्द्धधातुकार्थं चेड्ग्रहणं, पपिथ दासीय, व्यत्यरे इतीरमात्रे लोपप्रसंगः तदेवमचा समुच्चये चत्वारः पक्षाः एवमार्द्धधातुकेन, एवं कृडितेति द्वादशपक्षाः तयोरप्युभयविशिष्टयोस्तएव दोषा यांस्त्ववोचाम्। अथाविशेषितेनार्द्धधातुकेन समुच्चयस्तदानार्द्धधातुकार्थमिड्ग्रहणमिति व्यत्यरइत्यत्रैव प्रसंगः अथ कृडिद्विशिष्टेनार्द्धधातुकेन समुच्चयस्तदाऽकृडिदर्थमनार्द्धधातुकार्थमिड्ग्रहणं

पपिथ, व्यत्यरे, अथाज्विशिष्टेनार्द्धधातुकेन समुच्चयः अनजाद्यर्थमनार्द्धधातुकार्थं चेड्ग्रहणं दासीय, व्यत्परे, अथाज्विशिष्टेन कृडिता समुच्चयःततोनजाद्यर्थमकिदर्थं चेड्ग्रहणं दासीय, पपिथ, अथार्द्धधातुकविशिष्टेन कृडिता समुच्चयः, तदानार्द्धधातुकार्थमकृडिदर्थं चेट्ग्रहणं व्यत्परे, पिपिथ। तदेवमेकादशपक्षा दुष्टाः द्वादशःपक्षः शिष्यतेऽविशिष्टेन कृडिता समुच्चय इति, अत्र च पक्षे अच्यार्द्धधातुकइति विशेषणद्वयमविशेषाद् द्वावपि कृडिदिटावुपनिपततीति अकृडिदर्थेवेड्ग्रहणं भवति, तेन

पपिथित्यादावाल्लोपो भवति दासीय व्यत्परे इत्यनजादावनार्द्धधातुके च न भवति स एष निर्दोष: पक्ष स्तमिममाश्रयति ।इट्यजादावार्द्धधातुकइति ।कृडिति चेति ।अजादावार्द्धधातुकइत्यनुषङ्गः दासीयेति ।आशिषि लिङ् उत्तमैकवचनमिट्, इटोत् । अत्र सीयुट इड्भक्तत्वादिटोऽजादित्वाभाव: ॥

इंद्ड्यति ।दीर्घविधानमुत्तरार्थम्, अध्यगीष्ट ।इह तु गुणेन भवितव्यमिति ह्रस्व एव विधेय: ॥

घुमास्थागापाजहातिसां हलि । मग्रहणेन मेङ् प्रणिदाने,माङ् माने मा मानइति सर्वेषां ग्रहणम्,एवं गा इत्यत्रापि गांगतौ,गै शब्दे,गा स्तुतौ छन्दसि,इणो गा लुङि,इण्वदिक इति वक्तव्यं, गाङ् लिटीति,सर्वेषां गारूपाणां ग्रहणं,"गामादाग्रहणेष्वविशेष" इति वचनात् ।जुहोतीति । ओहाक् त्यागे । जिहातेरिति ।ओहाङ् गतावित्यस्य ।भृञामिदित्यभ्यासस्येत्त्वे सति जहातीति निर्देशो नोपपद्यते ।कामं हागित्यपि निर्देशेन भवति जिहाते:प्रसंगस्तथा तु न

कृतमित्येव ।एतदेवेत्यादि ।यथा चैतज्ज्ञापकं तथा जनसनखनामित्यत्रोक्तम् ।
इत्वे वकारप्रतिषेधः वकारस्य निमित्तभावेन प्रतिषेधो वकारप्रतिषेधः वकारादावीत्वं न भवतीत्यर्थः । आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च । घृतं पिबन्ति घृतपावानवसां वसापावानः क्वनिपीत्वं न भवति,पीवरी पीवरीत्यत्र त्वौणादिकमीत्वं ध्याप्योर्वा संप्रसारणं,तथा च स्थः क चेत्यत्र क्विपि ईत्वाभाव उदाहृतः ।

वान्यस्य संयोगादेः ।सुध्येयादिति ।अन्यस्य ग्रहणेऽक्रियमाणे पूर्वयोगेऽ

ल्येषु सावकाश: अयमपि ग्लायादित्यादिषु,स्थ्यादित्यत्रोभयप्रसंगे परत्वादयमेव विधि स्यादित्यन्यस्य ग्रहणम् ॥

न ल्यपि । यदुक्तमिति ।ईत्वं न त्वनन्तरमेत्वम्,प्राप्त्यभावात् ।

मयतेरिदन्यतरस्याम् ।अपमित्यैति ।उदीचां माङो व्यतीहारइति क्त्वाप्रत्यय: इत्वे कृते तुक् ॥

आङजादीनाम् । ऐज्यतेत्यादौ यज्विप्विहीनां हलादित्वादाण् न प्राप्नोति,संप्रसारणे कृते ;जादित्वाद्भविष्यति,परत्वाल्लादेशेभ्य: प्रागटा

वक्तव्यं,ततो लादेश: ततो यका, तत:संप्रसारणेन,अत आह ।इहेति ।लादेशस्यान्तरंगत्वं लकारमात्रापेक्षित्वात् । अडागमस्तु लकारविशेषमंग चापेक्षत इति बहिरंग: कृताकृतप्रसंगित्वाद्धिकरणस्य नित्यत्वं, नन्वडागमोऽपि कृतेऽपि विकरणे प्राप्नोत्यकृतेऽपीति नित्य एव,ततश्च परत्वादडागम एव प्राप्नोति,तत्राह ।शब्दान्तरप्राप्तेरिति ।शब्दान्तरप्राप्तिमेव दर्शयति ।कृते हीति ।अस्याडागम: कृते विकरणे विकरणान्तमंगमकृते तु धातुमात्रमित्यस्ति शब्दान्तरप्राप्ति: ।ननु

विकरणोऽपि शब्दान्तरप्राप्तेरनित्यः ।तथाहि । स कृते ऽडागमे तदादधातो-
भवति अकृतेतु धातुमात्रात्,अत आह । शब्दान्तरस्येति ।षष्ठीनिर्दिष्टस्य
यद्विधीयते आगम आदेशो वा तत्रैषा परिभाषा न पंचमीनिर्देशइत्यर्थः ।नित्य-
त्वादेवेति ।एवकारः पौनर्वचनिकः नित्यत्वादडागमं बाधतइति पूर्वमुक्तमत्रापि
स एव हेतुरिति । अडागमस्तु संप्रसारणे कृते न प्राप्नोति,आटा,बाधितत्वात्
यस्य निमित्तं लक्षणान्तरेण विहन्यतइति तु न सार्वत्रिकमिति भावः ।अयं योगः

शक्यौ कर्तुम् । अजादीनामपि पूर्वसूत्रेण अडेवास्तु, कथमाटश्चेति वृद्धि: आटश्चेति वक्ष्यामि, इहापि तर्हि प्राप्नोति अकार्षीत् अवीति वर्त्तते, एवमपि स्वपेर्लङ् सिप्, अंगार्ग्यगालवयोरिति सिपोऽट्, रुत्वं, हशि चेत्युत्वम्, अस्वपोऽस्मिन्नित्यत्र वृद्धिप्रसंग: अजादौ धातौ वृद्धि वक्ष्यामि तर्हि धाताविति वक्तव्यं, न वक्तव्यं, यदेतदुपसर्गादृति धाताविति तत्पूर्वत्रापकृष्यते, आटश्चेत्यत्र चकारस्तस्यैव विधे: समुच्चयार्थ: आटौ विध्यन्तरं बाधित्वा वृद्धिरेव यथा स्यात्तेनाटिटदित्यादौ

परमप्यतो गुणे पररूपं बाधित्वा वृद्धिरेव भवति, यथा सिद्धान्तेपि, औसीयत् आंकारीयत् उस्पपदान्तात्, ओमाङोश्चेति पररूपं न भवति, उत्तरार्थं तद्वद्भवनं छन्दस्यपि दृश्यते सुरुचो वेन आव: अट एवात्र छान्दसं दीर्घत्वं भविष्यति, पूरुषो नारक इति, यथा आसन्नित्यत्रापि लावस्थायामेवाटि कृते अअसूल इतिस्थिते अटश्चेति वृद्धिश्च प्राप्नोति लादेशश्च, तत्रान्तरंगत्वाल्लादेश: वृद्धिर्लटमंच च निमित्तमपेक्षते, कृते लादेशे वृद्धिश्च प्राप्नोति श्नसोरल्लोपश्च, तत्रान्तरंगत्वाद्वृद्धि:

नानाश्रयत्वाच्च वार्णादांगं बलीय इति नास्ति,कृतायां वृद्धौ तपरकरणादाकारस्य लोपाभाव: इह च आयन्निति इणो लङि अटि अअन्,आटश्चेति वृद्धिं प्राप्नोति इणो यणिति यणादेशश्च,तत्रान्तरंगत्वाद्वृद्धि:नानाश्रयत्वाच्च वार्णादांगं बलीय इतिनास्तिं,इणो यण् एरिति योगविभागादिवर्णान्तस्येणो यण्-विधानादैकारस्य तदभावादायादेशे सिद्धमिष्टम् ।अत्र श्लोकौ ॥

अजादीनामटा सिद्धं वृद्ध्यर्थमिति चेदटः ।
अस्वपोऽस्यतीत्यत्र धातौ वृद्धिमटः स्मरेत् ॥
पररूपं गुणेनाट ओमाङोरुसि तत्समम् ।
छन्दोर्थं बहुलं दीर्घं इणस्त्योरन्तरंगतः ॥

इति ।

न माङ्योगे । यद्ययमनन्तरस्याट एव प्रतिषेधः स्यात्तत्संयुक्तमेव प्रतिषेधं कुर्यात् आडजादीनाममाङ्योगइति, असंयुज्य तु प्रतिषेधात्सर्वस्य

प्राकरणिकस्य प्रतिषेधो विज्ञायतइत्याह । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्, यदुक्तं तत्र भवतीति । तत्र लृङ उदाहरणं न प्रदर्शितं माङ्योगे तदसंभावात्, ङिद्विशिष्टस्योपादानमस्मदादेशौ यौ माशब्दस्त्वामौ द्वितीयाया इति तद्योगे प्रतिषेधो माभूत्, सुखिनं मा ऽकार्षीदिति, अथ कथं मा वालियथमत्वगाः स्वच्छन्दमनुवर्हिन्ते न शास्त्रमृषयः किल ॥

बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि । मा वः क्षेत्र इति । वः युष्माकं क्षेत्रे मायायां परबीजानि परेषां वीर्याणि मा वाप्सुः उप्तानि मा भूवन् वये: कर्माणि

लुङ्,व्यत्ययेन परस्मैपदं भेर्जुस्,सिच्,वदव्रजेति वृद्धिः क्वचित्तु माङ् योगेऽपि भवति इति प्रक्रियायां माभूवन्निति पठ्यते तथाध्ययनं तु न क्वचिद्दृष्टम् । अभित्था इति। भिदेस्थास्,झलो झलीति सिचो लोपः । आवरिति ।पूर्वसूत्रे वृत्तावेव व्युत्पादितम् ।

इरयो रे ।दध इति । ननु चात्र परत्वाद्रेभावे कृते अजादित्वादाल्लोपो न प्राप्नोत्यत आह । धात्वो रेभावस्यासिद्धत्वादिति । नन्वेवमपि रेभावे कृते

तस्यैवेडागमः प्राप्नोति, न च रैभावस्य वैयर्थ्यं, कृभृप्रभृतिष्वनिट्सु चरितार्थत्वादित्यत आह । अत्रेति । कथं पुनर्लाक्षणिकस्य तस्य इरशब्दस्य रैशब्दस्य रैभावो भवति, कथं वा स्वप्रवृत्तिमपेक्ष्य तस्मिन्निडागमे कृते पुनः स्वयं प्रवर्तमानस्यात्माश्रयदोषो न भवति, तत्राह । तदर्थं चेति । द्विवचननिर्देशाद् दोषद्वयं न भवतीत्यर्थः ।

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ । इश्च उश्च य्वू, तयोर्य्वोः, ह्रस्वयोरिदं ग्रहणं दीर्घयोरपि तु कार्यं भवति सवर्णग्रहणात्, य्वोरिति वर्णग्रहणात्ताभ्यां

श्न्वादीनां तदन्तविधिः तत्र निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्थैवान्त्यस्य सिद्धे- ङकारो विस्पष्टार्थः ।आप्नुवन्तीत्यादि ।यत्संयोगपूर्वमिकाच् तदिहोदाहरणम्, अन्यत्र हुश्नुवोः सार्वधातुके एरनेकाच इति यणा भाव्यं,लुलुवतुरित्यादिकं तु भवत्यैव,ओः सुपीति वचनात् । इयङुवङ्भ्यामिति ।गुणवृद्ध्योरवकाशः चेता गौः इयङुवङोरवकाशः चिक्षियतुर्लुलुवतुः चयनं चायकः लवणं लावक इत्यत्रोभयप्रसंगे विप्रतिषेधः ।तनुवमिति ।अधातुत्वादप्राप्तउवङ् विधीयते ।तन्वमिति ।वा

छन्दसीत्यमि पूर्वत्वाभावे यण् । विष्वमिति । विष्व इति । सत्सूद्विषेति क्विप् । अत्र नित्यमौ: सुपीत्यनेन यण् प्राप्त: स्वर्गादिषु यजुर्वेदश्यश्चौ, बह्वृचे यण् ।

अभ्यासस्यासवर्णे । पूर्वमंगस्याजादौ प्रत्यये विधानादिदमारभ्यते । इयेषेति । अत्र गुणस्य स्थानिवद्भावविषये यद्वक्तव्यं तद्द्विर्वचनेचीत्यत्रोक्तम् ।

स्त्रिया: । स्त्री इत्येतस्येति । स्त्रीप्रत्ययान्तानां स्त्र्यर्थवृत्तेर्वा शब्दस्य ग्रहणं न भवति, आएनद्या: कुमार्यां वयसी त्यादिनिर्देशात् । उत्तरार्थमिति ।

उत्तरत्र स्त्रिया एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् श्नुधातुभ्रुवा माभूत्॥

इणो यण् । अत्र सूत्रार्थकथनानन्तरं क्वचित्पठ्यते,अन्तरंगत्वादिको यणचीति सिद्धे समानाश्रये वाणादाग बलीय इति ज्ञापनार्थं वचनमिति, तदयुक्तं,इयङादेशापवादोयमिति वक्ष्यति तत्कथमियङ्विषये यण् प्रवर्तेत । इयङादेशापवादोयमिति ।इयङादेशस्यैवापवाद इत्यर्थः । कुत इत्याह । मध्येपवादा इति । एवं सति यदिष्टं सिद्धं तद्दर्शयति ।गुणवृद्धिभ्यामिति ।

यदि तु नाप्राप्ते विध्यन्तरे आरम्भात्सर्वमेव विध्यन्तरं यण् बाधेत गुण-वृद्धिविषयेऽपि स्यात् । अथेणो नेत्येव कस्मान्नोक्तम्, इयङादेशे हि प्रतिषिद्धे इको यणचीत्येव यण् भविष्यति, अहो सूक्ष्मदर्शी देवानांप्रियः यदिदमपि न दृष्टम् ईयिव, ईयिम् कर्मणि ईयिरे, अत्रेयङि प्रतिषिद्धे सवर्णदीर्घः स्यात् स्यात्, तस्माद्यणेव विधेयः ॥

एरनेकाचो संयोगपूर्वस्य । तेन संयोगो विशेष्यतइति । यद्य-प्यन्यपदार्थं प्रति गुणभूतः संयोगस्तथापि स एव विशेष्यते, धातोरित्यनुवृत्तस्य

प्रयोजनान्तराभावात्,अस्तीदं प्रयोजनमिवर्णं विशेषयिष्यामीति,नैतदस्ति, यद्यधातोरिवर्णो संयोगपूर्वो भवितव्यमेव तस्य यणा इको यणचीति, तद्यथा कुमार्यौ कुमार्य इति ।ननु ग्रामणीवदधातोः पूर्वसवर्णं बाधित्वा यण् माभूदिति धातुनैवेवर्णो विशेषणीयः नेत्याह, इयङ्बाधनार्थो यण्, न चाधातोरियङः प्रसङ्गोस्ति, तत्कथमधातु निवृत्यर्थं धात्वनुवृत्तिरुपपद्यते तस्मात्सुष्ठूक्तं गुणभूत एव संयोगो विशेष्यत इति । अंगविशेषणं माभूदिति ।

अन्यथाधिकारेण संनिहितस्य तस्यैव विशेषणं स्यादसंयोगपूर्वग्रहणं, ततश्च यवक्रि यवक्रियौ यवक्रिय इति, अत्रापि प्रसज्येत, नक्षत्रांगस्य संयोगः पूर्वावयव इति, ननु च य्वोरिति प्रकृतं तत्र एरित्यनुच्यमाने ओरपि यण् स्यात्, लुलुवतुरित्यादौ ततश्च तन्निवृत्त्यर्थमपि स्यादित्यत आह । लुलुवतुर्लुलुवुरित्येतत्त्विति । इह एरित्यनुच्यमानेनैवोरपि सिद्धत्वादोः सुपीत्येतन्नियमार्थं भवति, ओः सुप्येवेति, विपरीतस्तु नियमो न भवति ओरेव सुपीति, न भूसुधियोरिति

यण्प्रतिषेधात्,ततश्चास्मादेव नियमाल्लुलुवतुरित्यादौ सिद्धत्वादेरित्यैतदो-निवृत्त्यर्थं नोपपद्यतइति पूर्वोक्तमेव प्रयोजनं,यदि त्वसंयोगपूर्वयोरिति द्विवचननिर्देशेन य्वोरेवैतद्विशेषणमुच्येत तर्ह्योरिति शक्यमकर्तुम ।इहापि न स्यादिति ।यदि धातुना संयोगो न विशेष्येतेति भाव: । क्वचिदिहापि यण स्यादिति पाठस्तत्र प्रकृतत्वाद्यणादेश इत्यर्थ: । गतिकारकाभ्यामित्यादि । इष्टिरेवैषा । परमनियाविति । भावे कर्तरि वा क्विप्॥

औः सुपि । सकृल्लूवाविति ।क्रियाविशेषणत्वात्सकृदित्यस्य कारकत्वम् ।कटप्रूवाविति ।क्विब्वचीत्यादिना क्विप् दीर्घश्च ।

वर्षाभ्वश्च ।न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । पुनर्भ्वश्चेत्यादि एवं च पुनर्वर्षाकारेषु भुव इति सूत्रन्यासः ॥

न भूसुधियोः ।भूशब्दे न तदन्तस्य ग्रहणं केवलस्य यण्प्राप्त्यभावात् । न चोवङः प्रतिषेधः विच्छिन्नत्वात्,वर्षाभ्वश्चेत्यारम्भाच्च ।सुधियाविति ।

ध्यायते: क्विप्, दृशिग्रहणात्संप्रसारणम् ॥

हुश्नुवो: सार्वधातुके । अनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ओरिति चानुवर्त्तते, यद्यपि हुश्नुवोरुवर्णान्तत्वमव्यभिचारितथाप्यसंयोगपूर्वग्रहणमोर्विशेषणं यथा स्यात् हुश्नुवोर्माभूदित्येवमर्थमनुवर्त्यमोरित्येतत् हुश्नुविशेषणे हि तक्ष्णुवन्तीत्यादावेव प्रतिषेधादाप्नुवन्तीत्यादौ न स्यात्, तत्र श्नुप्रत्ययान्तस्यासंयोगपूर्वस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, श्नुप्रत्ययान्तस्यांगस्यावयवोऽसंयोगपूर्वो य उकारस्तस्येत्यर्थ:

अनेकाच्च इति त्वगेन समानाधिकरणमेव,सार्वधातुकग्रहणं जुहोत्यर्थं न शृन्वर्थमव्यभिचारात् ।जुह्वतीति ।अदभ्यस्तात् ।जुह्वदिति । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधः योयुवति रोरुवतीति । युरु इत्येताभ्यां यङ्लुगन्ताभ्यां लटि पूर्ववत्कफेरड्भावः इदमेवेत्यादि ।एतच्च यङोचि चेत्यत्र छन्दोनुवृत्तिमाश्रित्योक्तं,जयादित्यस्तु तत्र छन्दोनुवृत्तिं नाशिश्रियत् । कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह । छन्दसि हीति । छन्दसि यङ्लुगन्तनिवृत्त्यर्थं हुश्नुग्रहणं न भवति, ततः परस्य तिङ आर्द्धधातुकत्वात्,

यणादेशस्याप्रसंगादित्यर्थः । तथा चात्र वार्तिकं यङ्लुगर्थमिति चेदार्द्धधातुकत्वात्सिद्धमिति । स्यादेतत् । यङ्लुगन्तादन्यद्व्यावर्त्यं भविष्यति, अतो न ज्ञापकं इश्नुग्रहणमित्यत आह । न चेति । असंयोगपूर्वमिति । असंयोगपूर्वोवर्णान्तमित्यर्थः अत्र ओरित्यनुवृत्तेर्भिमतश्त्यादौ न भविष्यति, अनेकाच इत्यनुवृत्तेर्युवन्तीत्यादौ अयुवन्नरुवन्नित्यत्राप्यटोसिद्धत्वादेकाच्त्वमेव, असंयोगपूर्वस्येत्यनुवृत्तेः प्रोर्णुवन्तीत्यत्र न भविष्यति, तन्वन्तीत्यादौ च भवितव्यमेव यणा, तस्माद्यङ्लुगन्तादन्यद्

व्यावर्त्यं न सम्भवति, आह च हुश्नुग्रहणमनर्थकमन्यस्याभावादिति ॥

भुवो वुग्लुङ्लिटोः ।अभूवन्निति । गातिस्थेत्यादिना सिचो लुक् । अभूवमिति मिपोऽम्भावः ।लुङ्लिटोरिति किं, भवति भविष्यति,शप्स्ययोर्न भवति ।यदि क्ङितीत्यनुवर्तिष्यते,अभूवमित्यत्रापि तर्हि न स्यात्,एवं तर्ह्यो-रित्यनुवर्तिष्यते, गुणे कृते अनुवर्णान्तत्वान्न भविष्यति, अभूवमित्यत्र भूसु-वोस्तिङीति गुणप्रतिषेधादुवर्णान्तत्वं नात्र शक्यमोरित्यनुवर्तयितुम्,एतच्चै-

न्धिभवतिभ्यां चेत्यत्र विस्तरेणोक्तम्॥

ऊदुपधाया गोहः। उदाहरणेषु णिच् ण्वुल् णिनिः आभीक्ष्ण्ये णमुल्, घञित्यैते प्रत्ययाः सर्वत्र गुणे कृते ओकारस्य ऊकारः। उपधाया इति किमिति। ओरित्यनुवृत्तेरेवोकारस्य भविष्यति स चोपधैवेति प्रश्नः। ननु च ओरित्युच्यते न चास्योपधोकारः सम्भवति ओरित्यनुवृत्तिसामर्थ्याद्गोह इति विषयोपलक्षणं भविष्यति, न तु कृतगुणप्रतीत्यर्थम्। अन्त्यस्य माभूदिति।

नोपलक्षणत्वे प्रमाणमस्ति, ततश्चासम्भवादोरित्यस्य निवृत्तावन्त्यस्य स्यात् । गमहनजनखनघसा`मिति लोप उपधाया यथा स्यादित्युत्तरार्थमप्यवश्यमुपधाग्रहणं कर्त्तव्यमिति भाव: । विकृतग्रहणं विषयनियमार्थमिति । गुह इत्युच्यमाने धातुनिर्देशोयं भवति, ततश्च कृडिद्विषयेपि तत्स्वरूपप्रयुक्तमत्वं स्यात् । तस्मादूत्वस्य विशिष्टो विषयो निर्दिष्टो यथा स्यादिति विकृतस्य कृतगुणस्य ग्रहणं कृतं, विषयार्थतां स्पष्टयति । यत्रेति । गुणविषये यथा स्यादित्यर्थ: । अयादेशप्रति-

ऽन्यार्थं च केचिदिच्छन्तीत्यादि । पूर्वविषयावधारणे तात्पर्यमित्युक्तं तच्चाक्ङितीत्युच्यमाने सिद्ध्यति,लाघवार्थं तु गोहइत्युक्तं,तच्च कालावधारणार्थमप्यर्थाद्भवति,गुणाच्चिरकालभूत्वमिति,इदानीं तूभयत्रापि तात्पर्यमित्युक्तं भवति । गुणविषये भवति तत्रापि कृते गुणइति ।यदि हि प्रागेव गुणादूत्वं स्यात् तदा `ल्यपि लघुपूर्वा` दित्ययादेशे तस्या सिद्धत्वाल्लघुपूर्वो इकार इत्ययादेश: स्यात्,यदा तु गुणे कृते तस्य स्थाने ऊत्वं तदा तस्यासिद्धत्वेप्योकारस्य

गुरुत्वादयादेशाभाव: सिद्ध्यातीति, तदेतद् दूषयति । व्याश्रयत्वादिति । कथं व्याश्रयत्वमित्याह । णावृत्वमिति ।

दोषो णौ । किमर्थं दुषे विकृतस्य ग्रहणं क्रियते न दुष इत्येवोच्येत विषयार्थमिति चेत्, न णाविति विषयस्य साक्षान्निर्देशात्, प्रदूष्य गत इत्यादावयादेशप्रतिषेधार्थमिति चेत् न दत्तोत्तरत्वात्, उक्तोत्तरमेतत्, व्याश्रयत्वादसिद्धत्वं नास्तीति, तस्माद्दुष इत्येव वक्तव्यमत आह । विकृतग्रहणमिति ।

क्रम: प्रस्ताव: प्रकरणमित्यर्थ: ॥

वा चित्तविरागे ।चित्तविरागश्चित्तस्याप्रीतता,प्राप्तविभाषेयं,
णावित्येव,चित्तस्य दोष: ।

मिता ह्रस्व: । रजयतीति । रञ्जेर्णौ मृगरमणउपसंख्यानमित्युपधालो

चिण्णमुलोर्दीर्घोन्यतरस्याम् । न ह्रस्वविकल्प एव विधीयतेति ।स्वमते ह्रस्वपक्षे अशमीति सिद्ध्यति,पक्षान्तरे अशामीति यथाप्राप्तं दीर्घ एवावस्थास्यत इति भाव: । शमयन्तं प्रयुङ्क्त इति । यद्यपि चिण्विषये कर्म प्रदर्शनीयं भूतकालश्च

तथापि णिजुत्पत्त्यै हेतुव्यापारमात्रप्रदर्शनमत्र विवक्षितं न कर्ता नापि वर्तमान: काल इति न दोष: । णिलोपस्य स्थानिवद्भावादिति ।स्थानिवद्भावे हि सति यश्चिण्णमुल्परो णि: न तस्मिन्निदंग,पूर्वेण णिचा व्यवधानात्,यस्मिंश्च मिदंग न स चिण्णमुल्पर: परेण णिचा व्यवधानात्,ततश्च ह्रस्वविकल्पौ न स्यात् पूर्वेण नित्यमेव तु ह्रस्व: स्यात् ।ननु दीर्घविकल्पेपि यावता स्थानिवद्भाव:कथमिवैतत्सिद्ध्यति तत्राह ।दीर्घविधौ त्विति । न पदान्तद्विर्वचनेत्यादिना

स्थानिवद्भावप्रतिषेधाद्दीर्घविकल्पस्यायं विषय एवेत्यर्थः । तथेत्याहि । अत्र दीर्घविधौ त्वजादेशो न स्थानिवद्भावतीत्यनुषंगः शमेर्यङ्‌ द्विर्वचनं,नुक्,णिच्यतो लोपः यस्य हलः शंशमि इति स्थिते यदा ततश्चिरणमुलौ भवतः तदा दीर्घविकल्पः सिध्यति,अजादेशस्य स्थानिवत्वाभावादित्यर्थः ।एतदेव स्पष्टयति । योसाविति ।यश्च यङकारइति ।णौ लुप्यतइत्यनुषंगः ।एवं तावद्दीर्घविधौ त्वजादेशो न स्थानिवद्भवतीत्येतत्स्पष्टीकृतं णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्,

ह्रस्वविकल्पो न स्यादिति युदुक्तं तत्समर्थयते ।ह्रस्वविकल्पेत्त्विति । णेर्णिः, णिणिः, सोन्तो यस्य स णिश्यन्तः एतेन यङ्श्यन्तइति व्याख्यातम् । असिद्धिरेवेति ।कस्य,प्रकृतत्वाद्दीर्घस्य,एवकारेण तु शब्देन चैतद्दर्शयति ।णिच-माश्रित्य वृद्धिविधानादस्ति दीर्घस्य शंका,णिलोपस्य तु स्थानिवद्भावादयं विकल्पो न स्यादित्येव दोषः यङ्श्यन्ते तु भवतु नामायं विकल्पस्तथापि पदो दीर्घस्य श्रवणं न सिद्ध्यति,णिचमपेक्ष्य वृद्धौ कर्तव्यायामतो लोपस्य स्थानिवद्भा-

दीर्घस्यानुन्मेषादिति ।स्यादेतत् । दीर्घविकल्पे विधीयमाने यदि नाम स्थानिवद्भावोनास्ति तथापि नैवात्र दीर्घः सिध्यति,असिद्धवदत्राभादिति णियडोर्लोपस्यासिद्धत्वादित्यत आह । व्याश्रयत्वादिति ।व्याश्रयत्वमेव दर्शयति ।णौहीत्यादि ।किं च हेड वेष्टने घटादिः तस्य ह्रस्वाभावपक्षे अहेडीति स्यात् दीर्घे तु ह्रस्वस्य कृते अहीडीति भवति, तस्मादतोपि हेतोर्दीर्घ एव विकल्पनीयः।

ल्हादो निष्ठायाम् ।ह्लादी सुखे च,ईदित्वान्निष्ठायामनिट्,क्वचित्प-

पठ्यते, ह्लादहति योगविभाग: क्रियते, किन्त्वपि यथा स्यात् प्रह्लत्तिरिति, भाष्ये तु नैतद्दृष्टम् ॥

छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य । उरश्छद इति । छद आवरणे, चुरादिणिच्, पुंसि संज्ञायामिति करणे घ: कर्मणि षष्ठ्या समास: ननु चात्र घे परतो ण्यन्तमङ्गं तस्योपधाऽकार: न च सा ह्रस्वभाविनी, न च शक्यं वक्तुं णिलोपे कृते आकारो ह्रस्वभाविन्युपधेति, णिलोपस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादच:परस्मिन्निति

स्थानिवद्भावाच्चात् आह । णिलोपस्य वेति । अपर आह । णाविति वर्त्तते, घे परतो यो णिस्तत्र यद्गतस्योपधाया ह्रस्वः, छादेरिति चैकानिर्देशो न णिचेति ननु यत्र त्रिप्रभृतयः सन्ति द्वावपि तत्र स्तस्ततश्चाद्व्युपसर्गस्येत्यैव सिद्धं किं सूत्रशिक्षायाऽत आह । उत रा हीति । एतदेव लोकव्यवहारेण द्रढयति । नहीति ।

ईस्मन्त्रन्क्विष्षु च । अर्च्चिष्णुचिहुसृपिच्छादिभ्य इसि रि तीसिप्रत्ययः, मनिन् सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्सर्वधातुभ्यः योगविभागाद्द्विप्रभृत्युपसर्गादपि

भवति समुपच्छदि: ॥

गमहनजनखनघसां लोप: क्ङित्यनङि ।जघ्नतुरिति । अभ्यासाच्चेति कुत्वम् ।जज्ञतुरिति ।जन जनने परस्मैपदी जौहोत्यादिक: नकारस्य चुत्वम् ।जज्ञ इति । जनी प्रादुर्भावे,अनुदात्तेत्दैवादिक: ।जक्षतुरिति। लिट्यन्यतरस्यामित्यदेर्घस्लादेश: घकारस्य चर्त्वं शासिवसिघसीनां चेति षत्वम् ।अक्षन्निति ।लुङ्सनोर्घस्लृ मन्त्रेघसेति च्लेर्लुक् ।अक्षीत्यैवेति ।अचि श्नुधात्वित्यत: तस्य तु दोषौ

णावित्यत आरभ्योपयोगो न प्रदर्शितः क्वचिद्व्यभिचाराभावात्, क्वचिदसंभवात्, इह तूपयोगः तथा चौवरसूत्रे हलि चेति वक्ष्यति ॥

तनिपत्योश्छन्दसि । वितत्निरइति । लोपविधानसामर्थ्यादसिद्धत्वेपि तस्यात् एकहल्मध्यइत्येत्वाभ्यासलोपौ न भवतः । पप्तिमेति । लिट्, मस्, इट् ।

घसिभसोर्हलि च । सूत्रे चकारस्य पाठोऽनार्षः । तथा च वार्त्तिकं हल्ग्रहणमपरिभाष्यमन्यत्रापि दर्शनादिति । तथा च क्रियतइति । यदि क्रियेत

अभ्यक्तत्वाद् द्विवचनं न स्यादितिभावः ।पूर्वत्राचीत्यधिकारादिह हलीत्युक्तं,तदुपादानादंचि न स्यादिति चकारेण समुच्चयः यदि पूर्वत्राचीत्यनुवर्त्ती नैहेत्युच्येत ततो हलि चेति शक्यमकर्तुमुत्तरार्थं तु तत्कृतम् ॥

झुफलुम्भ्यो हेर्धिः । हलादेरिति ।झुफलुम्भ्य इति पंचम्या हलीति सप्तम्याः षष्ठीप्रक्लृप्यतइति भावः । यद्येवं यस्मिन्विधिरित्यस्याभावात दादिविधिर्न स्यात् हलीत्यनुवृत्तिसामर्थ्याद्धलन्तत्वाभावाच्च भविष्यति ।

भिन्धीति ।श्नसोरल्लोपः । प्रीणीहीति ।ई हल्यघोः ।जुहुतामिति ।लोटो लङ्वत् तसस्ताम् ।रुदिहीति ।शब्दान्तरप्राप्त्या द्वयोरप्यनित्ययोः परत्वादिटि कृते पुनर्द्वित्वप्रसंगः ।हहेत्यादि ।धित्वस्यावकाशोऽनाशिषि जुहुधीति,तातङोवकाशो हुश्नुभ्यो ऽन्यः जीवतात्वमिति,आशिषि हुश्नुभ्यःतूभयप्रसंगे परत्वातातङ् अथ कृतेपि तस्मिन् स्थानिवद्भावाद्धित्वं कस्मान्न भवति,तत्राह । तत्र कृतहति । भिन्धकि छिन्धकीत्यत्रापि तर्हि परत्वेन धित्वे कृते अकच् स्यादित्

आह । भिन्धकीति । अपर आह, स्यान्यादेशयोर्द्वयोरपीकार उच्चारणार्थ: हकारस्य धकार आदेश: हलीत्यपि नानुवर्त्यं, न क्वाप्यनिष्टप्रसंग इति ॥

श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि । उरु णस्कृधीति । नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वं क: करदिति विसर्जनीयस्य सत्वम् । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घत्वमिति । न केवलं शृणुधी गिर इत्यत्र श्रुधी हवम्, अपावृधीत्यत्राप्यनेनैव दीर्घत्वम् । अतोन्यत्रेति । शृणुधीत्यतोन्येषु सर्वोदाहरणेषु ॥

अडितश्च ।मलोपाभावस्त्विति ।अनुदात्तोपदेशेत्यादिना यो मलोपस्त-स्याभाव: ।अडित्वादेवेति ।नासौ यत्न साध्य इत्येवशब्दार्थ: ।यमे: शपो लुगिति ।बहुलं छन्दसीत्यैव,एव मुत्तरत्रापि॥

चिणो लुक् । चिण इति पंचमी न षष्ठी विधानसामर्थ्यात् । प्रत्ययस्येति ।प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुप इति वचनादंगाधिकाराच्चैतल्लभ्यते,तेनाकारि-तरामिति तशब्दस्य तरप आमश्च य: संघातस्यस्य युगपल्लुंड भवति,प्रत्येकं प्रत्यय-

त्वेपि संघातोऽप्रत्ययो ऽयम् । ननु चेदमस्मिन्नसिद्धमिति भेदनिबन्धनो विषय-विषयिभावस्तत्कथं चिणो लुक्चिणो लुक्येवाऽसिद्धो भवति अत आह । चिणो लुगित्येतदिति । अथ वा कुङितीतिवर्तते चिण इति पंचमी तस्य षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति, तेन कुङित: प्रत्ययस्य लुग्विधीयमानस्तरपो न भविष्यति ॥

अतो हे: । गच्छेति । इषुगमियमां छ: । धावेति । धावु गतिशुध्यो: पाघ्रादिसूत्रेण सर्त्तेर्धावादेश: । लुनीहिति । प्वादीनां ह्रस्व: ई हल्यघो: ननु

त्रानवर्णान्तत्वादेव न भविष्यति, ईत्वमेव हि परत्वाद्भवति तत्राह । ईत्वस्येति । नन्वेवमप्युत्तरसूत्रे उतः प्रत्ययादिति यदुपात्तमुपाधिद्वयं तस्मादेवात्र प्रत्युदाहरणद्वयेपि न भविष्यति, यदि च लुनीहीत्यत्र परत्वादीत्वं भवति ततोसिद्धत्वं नास्ति, विप्रतिषेधविषये तदभावस्योक्तत्वात्, तस्मादत इत्यस्य इहि अधीहीति प्रत्युदाहरणं, तपरकरणस्य याहि वाहीति ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । उतः प्रत्ययादित्यनयोर्विशेषणविशेष्य भावे

कामचार: तत्र

उकारस्य विशेष्यत्वे तेन नास्ति तदन्तता ।
न सम्भवति चोकार: प्रत्ययान्तो यदा पुन: ॥
विशेष्यते उकारेण प्रत्ययस्तत्तदन्तता ।
आश्रीयते प्रत्ययस्य तत्पक्षद्वयसम्भव: ॥

तस्मादुये पक्षे तनु कुरु इत्यादावेव स्यात्, सुनु चिनु इत्यादौ तु न स्यात्, तथा उकारस्य प्रत्ययस्यासंयोगपूर्वत्वादसंयोगपूर्वग्रहणमस्मिन्पक्षे अंगविशेषणं विज्ञायेत

ततश्च क्षिणु इत्यादौ न स्यात्, क्षिणु हिंसायां तानादिकः अत्र धातौ गुणो न भवतीत्याहुः ।तस्मादुकारो विशेषणं तेन तदन्तविधिः यद्येवं तनु कुरु अत्र न प्राप्नोति इकार एवात्र प्रत्ययो न तदन्तः अत्रापि तदन्तः,कथं,व्यपदेशिवद्भावात् ।एवं स्थिते ॥

यद्व्यसंयोगपूर्वत्वमुकारान्तविशेषणम् ।
आप्नुहीत्यत्र हेर्लुक् स्यात्प्रतिषेधस्तु तद्गुणे हि ॥
तस्माद्विशेषणमिदमुकारस्यैव गृह्यताम् ।

ननु च येन विधिस्तदन्तस्येति उकारस्तदन्तस्य संज्ञा,ततः किं,

संज्ञिप्रत्यायनपरा संज्ञा तस्या विशेषणम् ।
अयुक्तमिति चेदत्र समाधिरभिधीयते ॥
विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा,सत्यं,तथापि तु ।
विशेषणात्वस्फुरणात्प्रागेवो तोविशेषणम् ।
स्यादस्य संयोगपूर्वत्वं पश्चात्तु विशेषणम् ॥
प्रत्ययस्येति,नैवेह किंचिदस्ति तिरोहितम् ॥

तदिदमुक्तम्,योयमुकारोऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति । युहि एशीति ननु जुहोतेः परस्य हेर्धित्वविधानादेव धातोः परस्य न भविष्यति, सत्यं, विशिष्टविषयमेतज्ज्ञापकं स्यादिति प्रत्ययग्रहणं छन्दसि चेति च वक्तव्यमिति, एवं च कृत्वोत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः । अस्येत्यनेनोकारान्तः प्रत्ययः प्रत्यवमृश्यते अस्येत्यनुच्यमाने म्वोरिति षष्ठ्याश्रयणे न म्वोरेव लोपो विज्ञायेत,एवंचोतश्च

तदिदमुक्तम्,योयमुकारोऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति । युहि रुशीति ननु जुहोतेः परस्य हेर्धित्वविधानादेव धातोः परस्य न भविष्यति, सत्यं, विशिष्टविषयमेतज्ज्ञापकं स्यादिति प्रत्ययग्रहणं छन्दसि चेति च वक्तव्यमिति, एवं च कृत्वोत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः । अस्येत्यनेनोकारान्तः प्रत्ययःप्रत्यवमृश्यते अस्येत्यनुच्यमाने म्वोरिति षष्ठ्याश्रयणे न म्वोरेव लोपो विज्ञायेत,एवंचोतश्च

प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति पंचमी न बाधिता भवति । लुगितिवर्तमानइत्यादि । यदि हि प्रकृत एव लुक् क्रियेत सर्वस्यैव प्रत्ययस्य स्यात् ।लुगादयः सर्वादेशा इति संज्ञाविधाववोचाम,सर्वस्य लोपे कृते सुन्वः सुनुव इति न सिध्येत् तस्मादन्त्यस्य लोपार्थं लोपग्रहणं,किं च कुर्वः कुर्मः इत्यत्र लुकि सति गुणो न स्यात् न लुमता-गंस्यैति प्रतिषेधात् लोपे तु सति भवति॥

नित्यं करोतेः । करोतेरुप्रत्ययान्तस्यैति ।उतश्च प्रत्ययादित्यनुवृत्तेर्भ्यत,

उकारलोपस्येत्यादिना सोपपत्तिकां दीर्घप्राप्तिमनूद्य प्रतिषेधं दर्शयति । आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

अत उत्सार्वधातुके । करोतेरुप्रत्ययान्तस्येति । उतश्च प्रत्ययादित्यनुवृत्तेर्लभ्यते । सार्वधातुकइति किमिति । सत्यपि सार्वधातुकग्रहणे स्यतास्यन्तस्य प्रसंगः करिष्याव: कर्ताराविति । स्यतासिभ्यां व्यवधानान्न भविष्यति, कुरुत इत्यत्रापि तङ्प्रत्ययेन व्यवधानान्न स्यात्, तस्मात्सार्वधातुके परत: करोतेरंगस्ये-

त्यथासिम्भवात्सार्वधातुके परतो यदंगं तदवयवस्य करोतेरित्याश्रयणीयम् एवं च च स्यतास्यन्तस्यापि प्रसंग इत्युतश्च प्रत्ययादित्यवश्यमनुवर्त्यम्,उप्रत्ययान्तात्करोते:परं कृडित्सार्वधातुकमेवेति प्रश्न: । भूतपूर्वेपीति ।कुरुहि इति स्थिते उत्वं च प्राप्नोति हि लुक्च,नित्यत्वाद्धिलुकि कृते कृडित: परस्याभावादुत्वं न स्यात्प्रत्ययलक्षणं च न लुमतांगस्येति प्रतिषिद्धं तस्माद्भूतपूर्वेपि सार्वधातुके यथा स्यादिति सार्वधातुकग्रहणम् ।असिद्धो हिलुक् तस्यासिद्धत्वादुत्वं भविष्यति,

त्यर्थासम्भवात्सार्वधातुके परतो यदंगं तदवयवस्य करोतेरित्याश्रयणीयम् एवं च च स्यतास्यन्तस्यापि प्रसंग इत्युतश्च प्रत्ययादित्यवश्यमनुवर्त्यम्,उप्रत्ययान्तात्करोतेः परं क्ङित्सार्वधातुकमेवेति प्रश्नः । भूतपूर्वेपीति ।कुरुहि इति स्थिते उत्वं च प्राप्नोति हि लुक्च,नित्यत्वाद्धिलुकि कृते क्ङितः परस्याभावादुत्वं न स्यात्प्रत्ययलक्षणं च न लुमताङ्गस्येति प्रतिषिद्धं तस्माद्भूतपूर्वेपि सार्वधातुके यथा स्यादिति सार्वधातुकग्रहणम् ।असिद्धो हिलुक् तस्यासिद्धत्वादुत्वं भविष्यति,

तस्माद्विस्पष्टार्थं वर्जं सार्वधातुकग्रहणं यथा पुनरस्योत्तरत्राप्युपयोगाभावः तथा तत्रतत्र वक्ष्यते ।इह यद्यपि भाव्यमानोऽप्युकारःसवर्णान् गृह्णाति तथाप्यान्तर्यतो मात्रिकस्यातो मात्रिक उकार एव भविष्यति नार्थस्तत्कारेण तत्राह । तपरकरणमिति ।असति हि तस्मिन्नुप्रत्ययमाश्रित्यौकारस्य लघूपधलक्षणो गुणः स्यात् स माभूदिति तपरकरणं,तस्य हि प्रयोजनं लक्षणान्तरेणापि दीर्घो माभूत ॥

श्नसोरल्लोपः ।तपरकरणं किम् ।आटो माभूत्,आस्ताम् आसन्,असिद्ध आट् एवं तल्लाभीयस्यासिद्धत्वमनित्यमिति ज्ञापनार्थं तपकरणम् । अत्र सार्वधातु-

काधिकारस्योपयोगो नेत्याह । श्नः सार्वधातुक एव, अस्तेरप्यार्द्धधातुके भूभावेन भाव्यं, नन्वनुप्रयोगे भूभावो नास्ति ईहामासुः । सत्यं, तत्र द्विर्वचने हलादिशेषे च कृते येन नाप्राप्तिन्यायेनातो गुणे इति पररूपं बाधित्वा अत आदेरिति दीर्घत्वे कृते परस्याकारस्य सत्यपि लोपे सिद्धमिष्टम्॥

श्नाभ्यस्तयोरातः । लुनतइति । लट् आत्मनेपदेष्वनतइति झस्यादादेशः लुनतामिति लोटि आमेतः । अलुनतेति । लङ्, मिमतइत्यादौ मृजामिदितीत्वम्॥

यान्ति वान्तीति ।अति हि श्राभ्यस्तग्रहणे अो गुणइत्यत्र तपरकरणस्य यानमित्यादावकृडिति चरितार्थत्वादिह लोप एव स्यादितिभाव: ।अलुनादिति उत्तरसूत्रे कृडितीत्यस्य सम्बन्ध: स्थित एवेति नायमीत्यस्य विषय: इहाकारेणाभ्यस्तविशेषणादाकारान्तस्य लोपो जागृतीत्यत्र न भवति तत्र निर्दिश्यमानस्यादेशा इति वा अलोन्त्यस्येति वा आकारस्यैव लोप इत्यादिमत्वा व्याख्यातम् ।श्नाइत्यैतस्याभ्यस्तानां चाकारस्यैति ।आकारान्तानामिति तु

व्याख्येयम्, अत्रापि आ सार्वधातुक एव सम्भवति, एवमभ्यस्तमप्याकारान्तं, ववतुरित्यादौ भवत्येव लोपः ।

ई हल्यघोः । लुनन्तीति । असति हल्ग्रहणे ईत्वलोपयोः पर्यायः स्यात्, एकविषयत्वात् । घुसंज्ञकेष्वेव वा लोपः स्यात्, अत्रापि पूर्ववत् सार्वधातुकमेव सम्भवति ॥

इद्दरिद्रस्य । इदमपि सार्वधातुकएवान्यत्र लोपविधानात् । सिद्धश्चेति ।

यथा प्रत्ययविधौ प्रत्ययविधानकालएव सिद्धो भवति तथा लोपः कर्त्तव्यः आर्द्ध-धातुकइति विषयसप्तम्याश्रयणीयेति भावः ।आकारान्तलक्षणाइति ।आर्द्धधातु-कइति परसप्तम्यां तस्योपत्तिं प्रतीक्ष्य लोपः कर्त्तव्यः ततश्च श्याद्व्यधेत्याकारान्त-लक्षणो णप्रत्ययः स्यात्,तत्र कृते ऽनेन लोपश्च प्राप्नोति युक्च,तत्र लोपस्य शब्दान्तरप्राप्त्या ऽनित्यत्वं, युकस्तु लोपे कृते ऽप्राप्तिः ततश्च उभयोरप्यनि-त्ययोः परत्वाद्युक्,स्यात्,अथापि लोपः स्यादेवमपि ऊदरिद्र इत्यत्राकारावशका-

वित्यैष स्वरो न स्यात्, ईषद्दरिद्रमित्यत्र चातो युजिति युव् स्यात् ।दरि-द्राय कइति ।ण्वुलि,युक् ।दरिद्राण इति । ल्युट् ।दिदरिद्रासतीति ।तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति व्यवस्थितविभाषा,तेन लोपपक्षे इट्,अन्यत्रेऽभाव: अद्यतन्यामिति ।लुङ एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा ।अदरिद्रासीदिति ।यमरमनमातां सक्चेति,एकाच इति तत्रानुवर्त्तत इत्येकीयं मतं चिणि अदरिद्रिअदरिद्रायि,णलि ददरिद्रौ । छान्दसं ह्रस्वत्वमिति ।अन्यथा आतो धातोरिति लोपे दरिद्र

इति निर्देशः स्यात् ।

भियोन्यतरस्याम् । हलादौ क्ङिति सार्वधातुकइति । नैतेषामत्रोपयोगः तथा च प्रत्युदाहरणं न प्रदर्शितम् । तथाहि । अजादावप्यस्तु विभ्यतीति, एरनेकाच इति ह्रस्वस्यापि यण् भविष्यति, न चैत्वविधेर्वैयर्थ्यं हलादौ चरितार्थत्वात् तथा बिभेतीति अक्ङित्यपि भवतु गुणो भविष्यति इत्वविधिश्च क्ङिति चरितार्थः तथाभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेर्भीतिइत्यादावार्द्धधातुके न भविष्यति, क्वसावपि तत्

प्राप्नोति,छान्दस: क्वसु: दृष्टानुविधिश्छन्दसि॥

जहातेश्च।अत्रापि न सार्वधातुकइत्यस्योपयोग:, अत एवास्य प्रत्युदाहरणं न प्रदर्शितम्,अभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेरार्द्धधातुके न भविष्यति,लिङजादि:॥

आ च हौ। सार्वधातुकमेव हि।

लोपो यि। अभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेर्येकि न भविष्यति,यद्यपि यकारेण सह द्विर्वचनान्न जहातिरभ्यस्तम्॥

ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ।देहिधेहीति ।दाधाघ्वदाप् रूपे, दोदाणुघ्टां तु विकरणेन हि व्यवहित: देङात्मनेपदी ।शिदयमिति । न सूत्रे श्रूयमाण-श्शकारो विभक्तिसकारस्य श्चुत्वेनागत:किं तर्हि औत्पत्तिको लोपशब्दसम्बन्धी विभक्तेस्तु हल्ङ्याब्भ्यादिलोप इति भाव: । संज्ञाशब्दे च कृतानुबन्ध: संज्ञिन:कार्यं सम्पादयति,यथा ङमुटष्टित्वम् ।एतच्च नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरित्याश्रित्योक्तम्।

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि । एकशब्दोऽसहायवचनो न संख्यावचनो

मध्याभावात्, द्विवचनान्तस्य च समास: द्वयोरेव मध्यसम्भवात्, अत्र लिटीति यदि विधीयमानयोरेत्वाभ्यासलोपयो निमित्तनिर्देश: स्यात्, आदेशो न विशेषित: स्यात्, ततश्च नेमतु:, नेमु: सेहे, सेहाते, सेहिरे, अत्रापि प्रतिषेध: स्यात्, नत्वसत्वयो: कृतयोरंगस्यादेशादित्वा, तस्माद्गुणभूतस्याप्यादेशस्यायं निमित्तनिर्देश इति दर्शयति । लिटि परत इति । लिटिपरत्रावस्थिते य आदेशो विधीयते स आदिर्यस्यांगस्य नास्तीत्यर्थ: । चकारतुरिति । अयुक्तमिदमादेशादित्वात्,

क्वचित्तु ततत्सुरिति पठ्यते, तदप्ययुक्तं, संयोगान्तत्वेन लिटः कित्वाभावात् तस्मात्तत्सरतुः तत्सरुवरिति प्रत्युदाहरणं, त्सर छद्मगतौ। चकणतुरिति। कणतिः शब्दार्थधातुवर्गे भ्वादौ पठ्यते। जगणतुरिति। गण संख्याने चुरादित्वात्तत्र णिच् प्राप्नोति, यदि नेष्यते अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः एतच्च घुषिरविशब्दन इत्यत्र वक्ष्यते। यद्यपि कुहोश्चुरिति चुत्वं लिट्याहत्य न विहितम्, अभ्यासनिमित्ते तु प्रत्यये विधानाल्लिण्निमित्तमपि भवति, सर्वथा लिट्युत्पन्ने

पश्चाद्भवति । औमिक्कि नत्वसत्वे इति ।ततश्च प्रागेव लिड्डुत्पत्तेस्ताभ्यां भवितव्यं तेन तदाइयंग लिटिय आदेशस्तदादि न भवति,यदि लिटा आदेशो विशेष्यते एतवमलिट्यपि प्राप्नोति,पक्व:पक्ववानिति,नैष दोष: । चकार: समुच्चये, नान्वाचये तेन यत्राभ्यासलोपस्तत्रैत्वम्,इह तर्हि स्यात् पिपठिषति,कृडितीति वर्त्ते,एवमपि पापठ्यते,अत्रापि प्राप्नोति,नैष दोष: । इह अभ्यासकार्येषु ह्रस्वह्लादिशेषावुत्सर्गौ,तयोरन्येऽपवादास्तैरेह दीर्घोकित इति दीर्घत्वं च

प्राप्नोति अनेन लोपश्च, तत्र दीर्घ स्यावकाशो बाभाष्यते, अस्य विधेरवकाश: पेचतु:पेचु: पापच्यतइत्यत्रोभयप्रसंगे अपवादविप्रतिषेधाद्दीर्घत्वेनायमभ्यासलोपौ बाध्यते, तत्संनियोगशिष्टत्वादेत्वमपि न भविष्यति, अभ्यासविकारेषु उभसमावेशो यत्र सर्वेषां प्रवृत्तिस्तत्र इह तु यद्यपि दीर्घत्वे कृतेपि एत्वाभ्यासलोपयो: प्रसंगस्तयोस्तु कृतयोर्न दीर्घस्य प्रसंग इति न सर्वेषां प्रवृत्ति: ।ननु च बभणतु-र्बभणुरित्यादावभ्यासजश्त्वचर्त्वयोरसिद्धत्वादनादेशादित्वात् एत्वाभ्यासलो-

षाभ्यां भाव्यं,विप्रतिषेधस्य तु जह्नतुर्जह्नुरित्यादौ यत्र कुहोश्चुरिति चुत्वं क्रियते सोवकाश: स्यादत आह ।इहेति ।अत्रैव ज्ञापकमाह । तथा चेति ।रूपाभेदेत्विति ।यत्रादेशस्य स्थानिना सह रूपभेदो नास्ति तत्रेत्यर्थ: ।शसिददयोरिति अभ्यासे चर्चेति सर्वत्र जश्चरो:प्राप्तयोरन्तरतमपरिभाषाव्यापारलब्धमिदं वक्ष्यतौ प्रकृतिचरां प्रकृतिचर: प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इति,तेन शसे:शकारस्य शकारो ददेर्दकारस्य दकार इति,तावप्यादेशादी भवत: यदि चाभिन्नरूपोप्यादेश इहाश्रीयेत

तत आदेशादित्वादेव प्रतिषेधे सिद्धे न शब्ददवादिगुणानामिति शसिददयोः प्रतिषेधोनर्थकः स्यात् कृतस्तु ज्ञापयति,रूपाभेदे य आदेशः स इह नाश्रीयतेति यदि पुनराश्रीयेतैवकिं स्यादित्यत आह । अन्यथेति ।प्रकृतिजंश् प्रकृतिश्चच्चादियैषां तेषां न स्यात्,वचनं तु रैणुरित्यादौ चरितार्थम् । अहं पपचेति । उत्तमे णलि णित्वाभावपक्षे रूपं,णित्वपक्षे तु परत्वाद्वृद्धौ कृतायां तपरकरणादकाराभावादेवाप्रसंगः । देमतुरिति ।श्रन्थिग्रन्थीत्यादिना लिटः कित्वे

सति न लोपः ।नशिमन्योरलिट्येत्वमिति ।अलिटीति पादपूरणार्थोऽनुवादः
श्लोकोऽयं भाष्ये पठितः ।

नशिमन्योरलिट्येत्वं छन्दस्यमिपचोरपि ।
औशन्मेनकेत्येतद्धयेमानं लिडि पेचिरन् ॥

इति ।औशन्निति,फ ोन्तादेशः औशन्नस्येष्टः औशमिति तु प्रायेण
पाठः तत्र मिपोऽम्भावः । दिपकादिष्विति ।दिपकादिषु हि इत्वप्रतिषेधो

वक्ष्यते,एतच्च न यासयोरित्यत्राशिषि चोपसंख्यानमित्यनाश्रित्योक्तं,छन्दसीतिवचनान्मेननकेति भाषायां न प्राप्नोति,यदीष्यते पृषोदरादिषु द्रष्टव्यः । लुंग क्रियतइति । छान्दसत्वात्,बहुलं छन्दसीति वा शपो लुप्तत्वात् । पेचिरन्निति ।पचेरन्निति प्राप्ते,क्वचित्पठ्यते यजिवप्योश्च, आयेजे आवेपे, यजेर्वपेश्च लङि इति छन्दस्यपि दृश्यतइत्यनजादेरप्याडिति, अपर आह । लिटि तस्य एशादेशः सम्प्रसारणपूर्वत्वे वा, छन्दसीत्यनुवृत्त्यर्यणा-

देश: एत्वाभ्यासलोपौ, उदात्तता तिङित्याद: समास इति, तथा चावगृह्ण-
न्ति यच्कंचयोश्च मनुरायजे पिता,आयेजइत्या येजे इति ॥

थलि च सेटि । पेचिथेति ।क्रादिनियमात्प्राप्तस्येट उपदेशेत्वत इति
प्रतिषेधे प्राप्ते ऋतो भारद्वाजस्येति नियमात्पक्षे इट् । पपक्थेति । अन्येष
प्रतिषेध: थल्ग्रहणमनर्थकं,पेचिवेत्यादावन्यत्र सेटि कित्वात्पूर्वेण भवितव्यमेव।
आह । थल्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । किमत्र विस्पष्टनीयं तदर्शयति ।ऋृडिदर्थं

मित्यादि । आरम्भसामर्थ्यादेवायं निश्चयः स्याद्यत्र पूर्वेण न सिद्ध्यति तदर्थमिति बहवश्च विशेषाः प्रकृताः अत एकहल्मध्यइत्यादयः तत्रासति थल्ग्रहणे सन्देहः स्यात् किमनकारार्थं वचनं ददिविव, रराद्दिव इति अथानेकहल्मध्यार्थं तत्सरिवेति, अथादेशार्थं बमणिवेति, उतालिडर्थं पठित इति उताकृडिदर्थमिति, तत्रात इत्यादयो विशेषा अनुवर्त्तन्ते क्डितीत्येतत्तु निवर्ततइति व्याख्यानमन्तरेण दुर्ज्ञानं, तस्माद्विस्पष्टार्थं थल्ग्रहणं कृतम् ॥

तृफलभजत्रपश्च । फल निष्पत्तौ, ञि फला विशरणे, द्वयोरपि ग्रहणम् । गुणार्थमिति । न शसददवादिगुणानामिति प्रतिषेधं बाधितुमित्यर्थः । श्नुरिति । पूर्ववत्कित्वनलोपौ ॥

राधो हिंसायाम् । अनेकार्थत्वाद्धातूनां राधो हिंसायां वृत्तिः ननु च नात्रापूर्ववर्णग्रहणमस्ति, प्रकृतश्च मात्रिकस्तपरकरणात्, तत्कथमवर्णस्थानएत्वं भवतीत्युक्तमत आह । अत इत्येतदिति । अत इति तावत्स्वरितत्वादुपतिष्ठते

तत्परत्वकृतस्य कालविशेषस्य मात्रात्मकस्यासंभवादपास्यावर्णमात्रं प्रतिपादय-
ति । अथ वेति । पूर्वत्र त्वत इति विरोध्युपादानादात इत्यस्यानभिसंबन्धः
एकहल्मध्ये वेति । अत्र एकहल्मध्ये इत्येव, अत आत इति च द्वयमपि नानुवृत्तम्,
एकहल्मध्यइत्यनुवृत्तेर्यतिकल्वाध्याहारेण स्थानी लभ्यतइत्यर्थः ॥

फणां च सप्तानाम् ।बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यतइत्याह ।
फणादीनामिति ।फण गतौ, राजृ दीप्तौ, टुभ्राशृ टुभ्राजृ टुभ्लाशृ दीप्तौ,

स्यमु स्वन ध्वन शब्दे, अन्त्यवर्जं फणादयः सप्त अत्र राजप्रभृतीनामप्येत्वमवर्णस्य भवति, उक्तोऽत्र न्यायो राधो हिंसायामित्यत्र ॥

न शसददवादिगुणानाम् । अत्र वस्तुतो यो गुणसंज्ञकोकारस्तत्रैव यदि प्रतिषेधस्तर्हि विधिप्रतिषेधयोरेकविषयत्वाद्विकल्पः स्यात्, ततश्च वा जॄभ्रमुत्रसामिति यद्वाग्रहणं तदेवादितः पाठ्यं स्यात् तस्माद्गुणग्रहणेन तच्छब्दरूपितस्य तद्भावितस्य ग्रहणमित्याह । गुण इत्येवमभिनिर्वृत्तस्य

वैति । तस्य संबन्धी योऽकार इत्यर्थः ।संबन्धित्वमपि तस्य तत्स्थानिकत्वा-तदवयवत्वाच्च यथायोगं वेदितव्यम् ।शशसतुरिति । शसु हिंसायां,दद दाने, अनुदात्तेत्,टुवम् उद्गिरणे विशशरतुरिति । शॄ हिंसायाम्,ऋच्छत्यृतामिति गुणः यदुक्तं गुणइत्येवमभिनिर्वृत्तस्येति तदुदाहरणं दर्शयति ।गुणशब्दाभि-निर्वृत्तस्येति । उरण् रपर इत्यत्र सिद्धं तु प्रसंगे रपरत्वादिति वचनाद्गुणो भवन्नैव रेफशिरस्कोऽभिनिर्वर्तते,एवमभिनिर्वृत्तस्यार् शब्दस्यावयवोकारः,

लुलविथेत्यत्र तु अभिनिर्वृत्तस्यौकारस्य स्थाने ऽवादेशस्तदवयवौकार: क्वचित्पठ्यते गुणशब्देनात्र शसादीनां ग्रहणसामर्थ्यात्तद्भावितस्यग्रहणमित्य कारमात्रस्य हि ग्रहणे शशिदद्र्योर्वकारादीनां च ग्रहणमनर्थकं स्यादिति किल तस्यार्थ: ।

अणिस्त्रसावनञ ऋकार उगित्कार्यार्थ: तेन सर्वनामस्थाने नुम् भवति । स च नञ उत्तरो न भवतीति ।चेदित्यनुषंग: अर्तीति उगित्वान्नान्तत्वाद्वा-ङीप् ।आर्वतमिति । तद्धितेपि भवति,असाविति प्रसज्यप्रतिषेधो न पर्युदासस्तेन

नििदयुक्तन्यायाभावाद्विभक्तेरेव ग्रहणं न भवति, तथा च सुश्चेत्परो न भवतीति प्रथमैकवचनस्य चात्र ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य, व्याख्यानात् ॥

मघवा बहुलम् । मघवेति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । मघोन इति । श्वयुवमघोनामिति संप्रसारणं पूर्वत्वमाद्गुणः । ननु च मघमस्यास्तीति मघवान्, मघमिति धननाम, छन्दसीवनिपौ वक्तव्याविति वनिप्, संप्रसारणे कृते पूर्वस्य भसंज्ञायां यस्येति लोपप्रसंगः व्याश्रयत्वादसिद्धत्वमपि नाशंकनीयं, शसि संप्रसारणे यस्येति

लोप: य एवं तर्हीत्यदेवेदमव्युत्पन्नं भविष्यति, तथा चैतस्य भाषायां प्रयोग उपपद्यते, यथा तु भाष्यं तथा न केवलमस्यैव अर्वणोऽपि भाषायामसाधुः प्रयोगः । आह हि ।

अर्वणस्तु मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् ।
मतुब्वन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनात् ॥

ऋधातोर्वनिपि गुणे च कृते अर्वन्निति रूपं, तस्माद्धिति मतुपि

अर्वन्तावित्यादि सिद्धं भवति, वनिप्पर्वणामित्यादि, मघशब्दादपि प्रत्ययद्वये सिद्धं भवति, नार्थः सूत्रद्वयेनेत्यर्थः । मघोन इत्यादौ तु यस्येतिलोपाभावश्छान्दसत्वादेव । माघवनमिति । अन्निति प्रकृतिभावः ॥

पादः पत् । पादिति । पादशब्दोलुप्ताकारो गृह्यतइति । पादयतेः क्विबन्तस्याप्यत्र ग्रहणमिति येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र भाष्यकारेणोक्तं, तस्मादपिशब्दाध्याहारेणायं ग्रन्थोयोज्यः लुप्ताकारः पादशब्दोपि गृह्यते,

पादयति:क्विवन्तोऽपि अंगाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वक्तव्यात्तदन्त-स्यांगस्येत्यत्रापि तस्य चांगस्येति द्रष्टव्यं तदन्ते तु वक्तव्यमस्तीति तस्यैव प्राधान्येनोपन्यासस्तद्दर्शयति । स चेति । यद्यपि पाच्छब्देन तदन्तः समुदायः प्रत्याय्यते तथापि विशेषणत्वेन यो निर्दिश्यते तत्रापि यतः षष्ठी श्रूयते तस्यैवादेशः न प्रतीयमानस्य समुदायस्येत्यर्थः । द्विपद इति ।द्वौ पादावस्येति बहुव्रीहिः,संख्यासुपूर्वस्येत्यन्तलोपः । द्विपदिकामिति ।पादशतस्य

संख्यादेरिति वुन् लोपश्च,व्याघ्रपाद्भ्यो गर्गादिः ॥

वसोः संप्रसारणम् । पेचुष इति ।पचेः क्वसुः, एत्वाभ्यासलोपौ, कथं पुनर्द्व्यनुबन्धकस्य क्वसोर्ग्रहणमित्याह । वसुग्रहणमिति । एतच्च शत्रादेशस्य वसोरुकारानुबन्धकरणाल्लभ्यते,तस्य ह्येतदेव प्रयोजनमिह सामान्यग्रहणं यथा स्यादिति,उगित्कार्यस्य स्थानिवद्भावेनैव सिद्धत्वात् ॥

वाह ऊठ् । वाह इति.। वहेर्ण्विप्रत्ययान्तस्य ग्रहणं,ण्विश्च सोप-

पदाद्धिहित इति सामर्थ्यादत्र तदन्तविधिरित्याह । वाह इत्येवमन्तस्येति संप्रसारणं भवतीति । संप्रसारणग्रहणानुवृत्तिं दर्शयति । तेन वकारस्य स्थाने भवति, अन्यथान्त्यस्य स्यात्, उदाहरणेषु 'छन्दसि सहः', वहश्चेति ण्विः । अर्थेत्यादि । वाह इत्येतावता प्रकृतं संप्रसारणमेव विधेयमिति प्रश्नः । का रूपसिद्धिरित्याह । संप्रसारणे कृतइति । गुणे चेति । कृतइत्यनुकर्षः । ण्विप्रत्ययमपेक्ष्य प्रत्ययलक्षणेन गुणः । नन्वेवं शालीन्वहतीत्यादावनकारान्त-

उपपदे शाल्यूहइति न सिध्यति तत्राह। अकारान्ते चेति।चकारादकारान्त-उपसर्गेऽपीति द्रष्टव्यं, तेन प्रोह इत्यादावेङि पररूपप्रसंग इति न चोदनीयम्। ज्ञापनार्थमिति।कथमेतज्ज्ञापकमित्याह। तस्यां हि सत्यामिति। बहिरंगस्य बहिरंगत्वं बहिर्भूताजादिप्रत्ययापेक्षत्वात्,अन्तर्भूताण्व्यपेक्षत्वाद्गुणोन्तरंगः

श्वयुवमघोनामतद्धिते। शौवमिति। नस्तद्धितइति टिलोपः।यौवन-मिति।यूनो भावइति हायनान्तयुवादिभ्योण्,अन्नितिप्रकृतिभावः मघवा

देवतास्य माघवन: प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणाद्युवतिशब्दस्यापि संप्रसारणप्रसंगस्तथा मघवत इत्यादौ मघवा बहुल मिति त्रादेशे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसंगइत्याह ।श्वादीनामित्यादि । कथमेतल्लभ्यतइत्याह ।एतदर्थमिति । अन इत्युभयो: शेष इति । न त्वनन्तरस्यैव,योगविभागसामर्थ्यात्, न चैवमपि मघवतेत्यादावेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसंग:,सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात् ॥

अल्लोपोन: ।अदिति पृथक् पदं लुप्तविभक्तिकं,तेनातो धातोरित्यादौ केवलस्य लोपशब्दस्य संबन्ध: । राजकीयमिति । गर्तोत्तरपदाच्छ इत्यधिकारे राज्ञ: क चेति छ: ककारश्चान्तादेश: अत्रैकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसंग: ॥

षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ।किमिदं नियमार्थमाहो स्विद्विध्यर्थं,कथं चेदं नियमार्थं कथं वा विध्यर्थं,यद्यन्निति प्रकृतिभावोऽनन्तरस्यैवटिलोपस्य तदाल्लोपस्य प्रकृतिभावेनानिवर्तितत्वात्पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थम्,अथाविशेषेणा-

ल्लोपटिलोपयोर्द्वयोरपि प्रकृतिभावस्ततो विध्यर्थम्,तत्रापि नियमपक्षे यदि तावदेवं नियमः षपूर्वादीनामण्येवेति तत इह न स्यात् ताक्षण्यः,सामनादौ तु प्रसंगः। अथाप्येवं नियमः षपूर्वादीनामेवाणीति,भवेत्, इह न स्यात् सामनो वैमनः,ताक्षण्यइत्यत्र तु प्रसंगः अथाप्युभयनियमः स्यात् षपूर्वादीनामेवाणि,षपूर्वादीनामण्येवेति,एवमपि सामनो वैमनस्ताक्षण्य इति सिद्धं सामसु साधुः सामन्योत्र प्राप्नोति,तस्मादुभयोः प्रकृतिभाव इत्याश्रित्य

विध्यर्थमिदमित्याह । तस्याकारस्य लोपो भवतीति ।ताक्षणाइति ।इदमर्थेण अपत्ये तु कारिलक्षणो ण्यो भवति । उभावपि न भवत इति ।टिलोपमात्रव्यावृत्तिर्निषेधेनापि सिध्यति, तत्प्रकृत्येतिवचनान्निवृत्तिरुभयोरपि ॥

विभाषा ङिश्योः । जसः शी, औङ आपः नपुंसकाच्चेति योयं शीशब्दस्तस्येह ग्रहणं न जश्शसोः शिरित्यस्य ह्रस्वान्तस्य,तत्र संज्ञाया अभावात् ॥

न संयोगाद्वमन्तात् । स्याद्वकारमकाराभ्यां संयोगस्य विशेषणात् तदन्तविधिरत्रेति विस्पष्टार्थमन्त ग्रहणम् ॥

अच: । अच इत्ययमंचतिर्लुप्तनकारो गृह्यतइति । प्रत्याहारग्रहणं तु न भवति, यदि स्यादजन्तस्यांगस्य लोपो भवतीत्यर्थ: स्याद्वश्चातो धातोरित्येतदनर्थकं स्यात्, यच्च द्युप्रागवागुदक्प्रतीचो यदिति निर्दिशति, यच्च चावित्याह, ततो ज्ञायते अंचतेरेवात्र ग्रहणमिति, एतेन पचादुयचोप्यग्रहणम् ॥

आतो धातोः । एवमादि सिद्धं भवतीति । सूत्राद्बहिरस्मदादिप्रयोगेपीति भावः । सूत्रे तु सौत्रो निर्देश इत्येव सिद्धम् ॥

मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः । आङिति पूर्वाचार्यप्रक्रियया तृतीयैकवचनस्य ग्रहणम् । आङोन्यत्रापि दृश्यत इति । तस्मादाङीति न वक्तव्यमित्यर्थः । आत इत्यनुवृत्तेरादेरित्यपि शक्यमकर्तुम् । त्मन्येति । सप्तम्येकवचनस्य याशब्द आदेशः ॥

तिविंशतेर्डिति । तिग्रहणं किम् । अन्त्यस्य माभूत, सिद्धोन्त्यस्य लोप उत्तरसूत्रेण, सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः स्यात् डित्येव यथा स्यादन्यत्र यस्येति लोपो माभूदिति । अथापि विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायस्त्वम्, एवमप्यारम्भसामर्थ्यादलोन्त्यस्येत्येतस्मिन् बाधिते समुदायस्यैव षष्ठीनिर्दिष्टस्य लोपप्रसंगो न त्वसंशब्दितस्य तिशब्दस्य लोपः सिध्यति, तिग्रहणे तु सति तद्सामर्थ्यादलोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानात्सर्वस्यतिशब्दस्य भवति, विंशं

विंशकमित्यादौ तिलोपे कृते अतो गुणे पररूपत्वं,यस्येतिलोपस्तु न भवति, तिलोपस्यासिद्धत्वात् ॥

टे: । डित्यभस्यापीति । श्रवणार्थस्तु डकारो न भवति,इमतुपि तावद्देशे तन्नामीति वर्त्तते, न च डकारवता प्रत्ययेन तन्नामता गम्यते देश: डेपि प्रावृट्शरत्कालदिवां जइति निर्दिष्टत्वान्न श्रवणार्थो डकार: । मन्दुरज इति ।ङ्यापो: संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्व: ॥

नस्तद्धिते । तेषामिति ।अन्निति प्रकृतिभाव: प्राप्त इत्यनुषंग: । पीठेन सर्पतीति पीठसर्पी,कलापिशब्दात्प्रोक्तार्थे कलापिनोण्,छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि,तदधीतइत्यण्,प्रोक्तात्लुक्,कालापा: एवं कौथुमा:किं पुन: कारणमुपचार आश्रीयते,न पुनर्मुख्यार्थवृत्तिभ्यां तेन प्रोक्तमित्यादुयर्थे ऽण् क्रियतइत्यत आह । शैषिकेष्विति ।केचित्तितलिशब्दं पठन्ति तिलानां तलं तितलं,पृषोदरादि:तदस्यास्तीति तितली । एवं लांगला इति ।उपचारादि

सर्वमतिदिशति उत्तरेषु त्रिष्विदमर्थेण्, एवमाश्मनइत्यत्रापि चार्म इत्यत्र विकारे चार्मण इत्यत्रेदमर्थे, विकारेपि कोशादन्यत्र शौव इति ।तस्येदमित्यण्, अत्र परत्वाद्वृद्धिप्राप्तौ द्वारादित्वात्प्रतिषेधे ऐजागमे च कृते टिलोपः । शौवनोन्यइति । विकारावयवयोस्तु प्राणित्वादञिति प्रकृतिभावाभावाच्छौव इत्येव भवति । के पुनरिति ।प्रातिपदिकगणे पाठाभावात्प्रश्नः आदिशब्दस्य प्रकारवचनत्वादाकृतिगणोयमित्युत्तरम् ।सायम्प्रातिकमिति ।यथाकथंचित्काल-

वृत्तेरपि भवतीत्युक्तत्वात्कालसमुदायेपि ठञ् एव भवति,येषां च विरोध: शाश्वतिक इति निर्देशादिसुसुकाा न्तात्क इति कादेशाभाव: । शाश्वतमिति भाष्यकारवचनादण् प्रत्यय: ॥

अह्रष्टखोरेव । द्व्यह इति ।न संख्यादे: समाहारइति अह्रादेशस्य प्रतिषेध: ।द्व्यहीनइति ।तद्धितार्थे द्विगु: समाया: ख:, द्विगोर्वा,रात्र्यह: सम्वत्सराच्चेति ख: । आह्निकमिति ।आहीयिष्ठक् ।एवकारकरणं विस्पष्टार्थं-

भिति । विपरीतनियमनिरासार्थं तु न भवतीत्याह । अह् एवेति । विपरीते हि नियमे अत्यस्य वै टिलोपाप्रसंगादात्माध्वानौ सहति प्रकृतिभावविधानमनर्थकं स्यादिति भाव: ।

ओर्गुण: । बाभ्रव्यादौ गोत्रे यञ्,शंकव्यादौ प्राक्क्रीतीय उगवादिभ्यो यत्,औपगवादावपत्यैण् । संज्ञापूर्वको विधिरित्यादि । भाष्येतुकमपि प्रयोगबाहुल्यादुक्तम् । तद्धितइत्यैव,वौतो गुणवचनात् पट्वी ॥

ढे लोपोऽकद्रवाः । मद्रबाहुशब्दाद्बाह्वन्तात्संज्ञायामित्यूङ्, कद्रुशब्दादपि कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि संज्ञायामित्यूङ्, ताभ्यामपत्ये स्त्रीभ्यो ढक्, अन्यत्र चतुष्पाद्भ्यो ढञ्, कमण्डलुपद आदधीतेति बह्वृच ब्राह्मणं, सृगालो जम्बुः शिवा जम्बूः । जम्बुरेव जम्बजम्बुकः ॥

यस्येति च । इश्च अश्च यं, समाहारद्वन्द्वे घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेनेति अशब्दस्य पूर्वनिपातः सौत्रत्वान्न भवति, यशब्दस्य तु ग्रहणं न

भवतिलिंगात्, यदयं गर्गशब्दस्य यञि कुमारशब्दस्य तु ङीपि लोपं निर्दिशति, औतो गार्ग्यस्य, कुमार्यां वयसीति, अत एव निर्देशादकारे तावद्ध्रस्वस्य ग्रहणं तत्साहचर्यादिकारेपि, कार्यं तु दीर्घस्यापि भवति, सवर्णग्रहणात् । दाक्षीति । इतो मनुष्यजातेरिति ङीष्, सखिशब्दादपि सख्यशिश्वीति भाषायामिति, सर्वत्र सवर्णदीर्घत्वेन रूपं सिध्यति किं लोपेन तत्राह । सवर्णदीर्घत्वे हीति । अतिसखेरिति । अतिक्रान्तः सखीमिति तत्पुरुषे

लिंगविशिष्टपरिभाषया राजाहः सखिभ्यष्टजिति टच् न भवति,तस्या-
नित्यत्वात्,तत उपसर्जनह्रस्वत्वम् ।एकादशस्येति ।ङीषा सह कृतस्य ।असखीति
प्रतिषेधः स्यादिति । कथं पुनः सखिशब्दस्योच्यमानोऽसखिशब्दस्य प्रतिषेधः
स्यात्,तदन्तविधिना, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति,एवं मन्यते
कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति पक्षे घेर्ङितीत्यत्र घिसंज्ञाया उपस्थानाद-
ङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेत्यस्ति तदन्तविधिरिति,यद्वा शेषस्येकारो-

कारमात्रस्य घिसंज्ञा, न तदन्तस्य,ततः किमु असखीत्यपि सखिशब्देकारस्य प्रतिषेधो न सखिशब्दस्य,एकादेशे च सखिशब्देकार स्वायमिति तदन्तेपि प्रतिषेधः स्यादेव,लोपे तु सति यद्यप्युपसर्जनह्रस्वत्वे कृते रूपमविशिष्टं तथापि तस्य लाक्षणिकत्वान्न भवति प्रतिषेधः । दौलेयादौ इतश्चानिञ इति ढक् ।बलाकासुमित्राशब्दो बाह्वादी । सौर्य इति ।तेनैकदिगित्यण्, एतच्च सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां चेत्यनपेक्ष्योदाहृतम् । इयङुवङ्भ्यामिति ।

इयङुवङोरवकाश: श्रियौ भ्रुवौ, लोपस्यावकाशो दौलेय: कामण्डलेय: ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधाया: । यद्यत्र भत्वेन सूर्यादयो विशेष्यते सूर्यादीनां भसंज्ञानामिति, तत: सूर्यस्य स्त्री सूरी, आगस्त्यस्य आस्ती-त्यादौ यत्र सूर्यादयेव भसंज्ञकं तत्रैव स्यात्सौरी बलाकेत्यत्र तु न स्यात्, नह्यत्र सूर्यशब्द इति भसंज्ञक: किं तर्हि अणन्तं, तस्मादनाश्रितरूपस्य भमात्रस्य लोपेन संबन्ध: । सूर्यादिभिर्यकारो विशेष्यतइति दर्शयन्नाह । सूर्यतिष्यागस्त्य-

मत्स्येत्येतेषामिति ।भसंज्ञकस्य यो यकार उपधा तस्य लोपो भवति न चेत्सूर्यादीनां संबन्धीत्यर्थः । सौरीति । अत्र ईति परतो भसंज्ञकमंगमणन्तं तस्य यकार उपधा यथा भवति तथा दर्शयति ।अणि यो यस्येति लोप इति । व्याश्रयत्वादिति ।अणि यस्येति लोपः ईति यलोप इति व्याश्रयत्वम् । ईकारे तु य इति ।लोप इत्यपेक्षते ।तस्याणन्तस्येति ।भसंज्ञकस्याणन्तस्य यकार उपधा भवतीत्यर्थः । स्थानिवद्भावस्तु द्वयोरपि यस्येति लोपयोर्यलोप-

विधिं प्रति प्रतिषिद्ध: ।मत्स्यचरीति ।मत्सी भूतपूर्वेति चरट्,तसिलादिष्विति पुंवद्भाव: टित्त्वान्ङीप्,भवत्यत्र मत्स्यचरशब्द इति भसंज्ञक: मत्स्यसंबन्धी च यकारो न त्वसौ भसंज्ञकस्योपधेति लोपाभाव: । यग्रहणमुत्तरार्थमिति । इह तु सूर्यादिसंबन्धी भसंज्ञकस्योपधायकार एव न वर्णान्तरमिति नार्थस्तेन । सौरीयइति । सौर्यशब्दाद्वृद्धाच्छ:,एवमागस्तीय: ।आगस्त्य इति ।अपत्ये ऋष्यण् । तिष्यपुष्ययोरिति ।तिष्यस्य सूत्रेणैव प्राप्ते नक्षत्राणि नियम:,

पुष्यस्याप्राप्तौ विधिः सूत्रे त्वर्थग्रहणे सिध्यस्यापि प्रसंगः । अन्तिकस्येत्यादि छन्दस्येतदिष्यते ।ककारादेः शब्दस्येति ।ककारस्याकारस्य चेत्यर्थः ।आद्युदात्तश्चेति ।प्रत्ययस्वरस्यापवादः । अन्तितइति ।अपादाने चाहीयरुहोरिति तसिः । कादेश्चेति ।कशब्दस्येत्यर्थः । अन्तिषदिति ।सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्, बह्वृचास्तु व्यस्तमधीयते । ये चेति । दृश्यतइत्यपेक्षते ।अन्तियइति । भवे छन्दसीति यत् । कादिलोपस्यासिद्धत्वाद्यस्येति लोपाभावः ॥

हलस्तद्धितस्य । तद्धितइति निवृत्तमिति । उत्तरसूत्रे पुनस्तद्धितग्रहणात्, तेनायमीत्येव विधिः ॥

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।मार्गकमिति ।गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यादिना वुञ् संकाशादिभ्यो ण्य इति वुञ्छणादिसूत्रेण चातुरर्थिकः ततो धन्वयोपधाद्वुञिति जातादावर्थे । तद्धितग्रहणमित्यादि । सोमो देवतास्येति सोमाट्ट्यण, टित्वान्ङीप्,तत्र परतोऽनापत्यय-कारस्याप्यस्य हलस्तद्धितस्येति लोपो यथा

स्यादित्येवमर्थमिह तद्धितग्रहणं कृतम्,अन्यथा हि प्रकृतं तद्धितग्रहणं महानुवर्तनीयं तस्मिंश्चानुवर्तमाने तत्सम्बद्धमीतीत्यपि सम्बध्येत तच्चोभयमिह संबध्यमानं पूर्वसूत्रेपि सम्बध्येत,ततश्च पूर्वेणैव सिद्धे सत्युभयत्र तद्धितईति चेति नियमोयं विज्ञायेत,आपत्यस्यैवानाकारादौ तद्धिते ईति चेति,ततो यथा तद्धितेऽनापत्यस्य न भवति सांकाश्यकइत्यादौ,तथा ईत्यपि न स्यात्, सौमी इष्टिरिति ।
तद्धितग्रहणे तु सति तेन पूर्वयोगे तद्धिग्रहणस्य निवृत्तिराख्यातेत्यापत्याना-

पत्ययोर्द्वयोरपि फ्वेंण इति लोपो विधीयत इति सौमी इष्टिरित्यत्रापि यलोप: सिध्यतीत्यतस्तद्धितग्रहणम् । ननु च यद्युभयस्यायं नियम: स्याद्यो-गविभागोनर्थक: स्याद्धल आपत्यस्यतद्धितस्यानातीत्येकमेव योगं कुर्यात्तो योगविभागादन्यतरस्यैवानुवृत्ति:,तत्राप्यनातीतिवचनात्तस्यैव,एवमपि दोषोऽनापत्यस्य तद्धितेपि प्राप्नोति,कथम्,आपत्यस्य यदि भवति आकारादावेवेति नियमसम्भवात्,सांकाश्यकादौ लोप: स्यादेव,आकारादाविति नियम: तत

आकारादावापत्यानापत्ययोर्द्वयोरपि लोपप्रसंगो यद्ययनापत्ये आकारादौ सम्भवति, अथ न सम्भवति तदा न कश्चिद्दोषः, आपत्यस्यैव तद्धिते तत्राप्यनाकारादेवेति नियमद्वयाश्रयणात् ॥

क्यच्व्योश्च । गार्गीयतीति । क्यचि चेतीत्त्वम् । गार्गायितइति । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः क्यषस्त्वापत्यादसम्भवः । गार्गी भूतइति । अस्य च्वावितीत्त्वम् ॥

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् । बिल्वकादीनामस्मिन्प्रदेशे प्रातिपदिकगणो

पाठाभावात्तत्परिज्ञानार्थमाह । नडादिष्विति ।नडादिषु विल्वादयस्तावत्पठ्यन्ते,तत्र छुकि कृते यद्रूपं ककारान्तं तदिहानुकृतं,विल्वक् आदिर्येषामिति विगृह्य समास: जश्त्वेतु क्रियमाणे रूपविनाशप्रसंगान्न कृतमित्यर्थ: तेन विल्वक आदिर्येषामिति अज्ञातादिषु य: कस्तदन्तानां ग्रहणं नाशंकनीयं,पाठाभावात् छुपषां किमिति । कृतछुगागमेभ्य: परस्तादन्यो न सम्भवतीति प्रश्न: ।कथं पुन: छुको निवृत्तिप्रसंग: इत्याह । अन्यथा हीति । इदमेव छुग्रहणं ज्ञापकमस्त्येषा

परिभाषेति ।यकारमात्रस्येति । उपधाया इत्यनुवृत्तेस्तस्यैव स्यादथापि तन्निवृत्तमेवमप्यादेः परस्यैति परस्य प्रसंगादनिष्टमेव ॥

तुरिष्ठेमेयस्सु । दोहीयसीत्यत्र घत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं तृशब्दस्य लोपेकृते पश्चान्निमित्ताभावादेषामभावः लोपो भवतीत्युक्तन्तत्रान्त्यस्य प्राप्नोत्यत आह । सर्वस्यैति ।कारणमाह ।अन्त्यस्य हीति । नन्वेवमनन्तरो लुगेव विधेयः एवं सुखमेव सर्वस्य निवृत्तिर्लभ्यते ऽत आह । लुगित्यैतत्त्विति ।

कः पुनस्तदनुवृत्तौ दोषः स्यादत आह । तथाहीति । न च पूर्वमेव गुणो भवति अन्तरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधतइतिवचनात् । इमनिज्यहणमुत्तरार्थमिति नेहार्थं,तृशब्दात्तस्यासम्भवात्, न चेदमेव कल्पकं भवितुमर्हति,उत्तरार्थतयाप्युपपत्तेः नन्वेवमजादौ गुणवचनादेवेति नियमादिष्ठेयसुनोरपि न सम्भवोत आह । इतरौ त्विति ॥

टेः । णाविष्ठवदिति । सप्तमीसमर्थाद्वतिःणाविति प्रतियोगिनि सप्तमीनिर्देशात्, तेनेष्ठनि यत्कार्यं तदतिदिश्यते न त्विष्ठनो यत्कार्यं तदपि,

तेन बहूनाचष्टे बह्यतीत्यत्रेष्ठस्य यिट् चेति णौ यिंएन भवति, तदभावे तत्सन्नि-योगशिष्टो भूभावोऽपि न भवति । केचित्तु भूभावमुदाहरन्ति भावयतीति । एतयतीति । टिलोपातिदेशेनैव सन्नियोगशिष्टत्वान्नकारनिवृत्तावपि सिद्धायां पुंवद्वचनं सन्नियोगशिष्टपरिभाषया अनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन श्यैनेयः ऐनेय इत्यादि सिद्धं भवति । अपर आह । इडविडमाचष्टे ऐडविडयति, दरदमाचष्टे दारदयतीत्येवमादौ पुंशब्दातिदेशार्थं पुंवद्वचनमिति । ननु चैडविडादीनामिष्ठनि

पुंवद्भावो न दृष्ट, इष्ठन एव तत्रासम्भवात्,नेष्ठनि दृष्टस्यातिदेश: किं तर्हि सम्भावितस्य,अन्यथा अतिराजयतीत्यादौ टिलोपो न स्यात्, प्रातिपदिकग्रहणं प्रकृतिमात्रोपलक्षणम् । तेन द्रोणीमाचष्टइत्यादावपि टिलोपो भवति नात्र पुंवद्भावोऽस्ति, अभाषित पुंस्कत्वात्। लिंगविशिष्ट परिभाषया वा ङीबन्तस्य ग्रहणम् । उक्तं हि,प्राक् यथाकथं चित्प्रातिपदिकग्रहणे लिंगशिविष्टं गृह्यतइति ।स्थवयतीत्यादावत उपधाया इति वृद्धिर्न भवति,

अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति वचनात् । अस्यार्थः । अंगाधिकारविहिते कस्मिंश्चित्कार्ये वृत्ते पुनः कार्यान्तरस्य वृत्तौ प्राप्तायामविधिस्तस्य कार्यस्य, तच्चेदंगं निष्ठितं भवति, प्रयोगार्हं भवति, यत्र त्वनिष्ठितमगं तत्र भवत्येव वृत्तिः । प्राप्यति स्थापयतीति, क्तारिमाचष्टइत्यादौ तृशब्दस्य तुरिष्ठेमेयःस्विति लोपो भवति न वेति चिन्त्यम् ॥

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ।यद्यपि प्रकृतौ लोपशब्दो भावसाधनः तथापीह कर्मसाधनोपि ज्ञायते,यणादि परं लोप

इति सामानाधिकरण्येन निर्देशात् तदाह । यणादिपरं लुप्यतइति । पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । इको गुणवृद्धी इति वचनाल्लुप्तावशिष्टस्य य इक् तस्य गुणो भविष्यतीति भाव: । अत एव वचनादजादी प्रत्ययौ भवत इति । इनिमच् तु पृथ्वादिष्वपठितेभ्यो न भवत्यनभिधानात् ॥

प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रप्द्राघिवृन्दा: । प्रियस्थिरोरुगुरुबहुलदीर्घा: पृथ्वादिषु पठ्यन्ते

तेनैतेष्विमनिजनुवृत्तेश्चरितार्थत्वादितरेष्विमनिच: कल्पकमेतद्वचनं न भवति, तदाह । तेनान्येषामिति ॥

बहोर्लोपो भू च बहो: । भूयानिति । आदे: परस्येत्यादेर्लोप: । अन्यथा हीति । यदि पुनर्बहोरिति नोच्येत ततो यथा लोप: प्रत्ययानां भवति तथा भूभावोऽपि तेषामेव स्यात् पर्यायेण तत्र लोप आदेर्भूभाव: सर्वस्य शक्यते वक्तुं, पृथङ्निर्देशात्प्रत्ययानां न भविष्यति, अन्यथा भूलोपौ बहोरिति ब्रूयात्, एवं च

कृत्वोत्तरपदभूम्नीति निर्देश उपपद्यतइति ॥

इष्ठस्य यिट् च ।लोपापवादो यिडागमइति ।नाप्राप्ते तस्मिन्नारम्भात् ।तस्मिन्निति । लोपापवादभूते,यदि तु लोपोप्यनुकृष्य विधीयते तदा इकारो नोच्चारणार्थः ॥

ज्यादादीयसः । लोपस्येति ।यदि लोपो यिटा न व्यवहितः स्यात्तेनैव ज्यायानिति सिध्यतीति कृत्वा आदिति न वक्तव्यं स्यादिति भावः ।

कथं पुनर्लोपे सिद्धिरित्याह । लोपे हीति । अकृद्यकारइत्यत्र कृडितीति च नानुवर्तत इति भावः ।उरुयेत्यादौ छान्दसत्वाद्दीर्घाभावः ।

र ऋतो हलादेर्लघोः । परिगणनं कर्तव्यमिति ।एवं च हलादेर्लघोरिति न वक्तव्यम् ।मातयतीति ।उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् तुरिष्ठेमेयःस्विति तृशब्दस्य लोपो न भवति अत्र परत्वाट्टिलोपं बाधित्वा रभावः प्राप्नोति॥

प्रकृत्यैकाच् । इष्ठेमेयस्सु परत इति ।यदि त्विष्ठादीनामिहानुवृत्तिं

स्यात्तदा श्रियै हितं प्राक् क्रीताच्छः श्रीयं, श्रा देवतास्य श्रः स्थालीपाक इत्यत्र यस्येति लोपो न स्यात् ततश्च श्रीयमित्यत्रेयङादेशः स्यात्, तस्मादनुवर्त्या इष्ठादयः । प्रजिष्ठइति । अथ प्रादयः किमित्युपेक्षिताः प्रेष्ठः प्रेयान्, स्थेष्ठः स्थेयानिति, असिद्धत्वात्प्रादीनां टिलोपो यस्येति लोपश्च न भविष्यतः इह तर्हि श्रेष्ठः श्रेयानिति, अकारोच्चारणसामर्थ्याल्लोपो न भविष्यति, तस्माद्विन्मतोर्लु-क्येवास्योदाहरणस्यं संभवः यद्येवं नाप्राप्ते टिलोपे आरभ्यमाणो विन्मतोर्लुक्

लोपं बाधिष्यते,सत्यं विन्नन्तस्य मत्वन्तस्य च टिलोपः प्राप्तस्तं बाधते,यस्तु तयोर्लुकि कृते अवशिष्टस्य टिलोपःप्राप्नोति तस्य कथं बाधकः स्यात्, व नहि तस्मिन्नाप्राप्ते विन्मतोर्लुगारभ्यते,अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्,अवशिष्टस्य यष्टिलोपस्तं न बाधतइति,अन्यथा यत्रावशिष्टमनेकाच् तत्रापि टिलोपो न स्यात्, ततश्च वसिष्ठः वसीयानिति प्रत्युदाहरणं नोपपद्यते,एवं चातिशयेन ब्रह्मवान् ब्रसिष्टः अवशिष्टस्य नस्तद्धितइति टिलोपो भवति,बह्वृचब्राह्मणं च तस्माद्ब्राह्मणं

ब्रहिष्ठं कुर्वीतेति, तथातिशयेन पयस्वी पयिष्ठ इति भवति, न तु पयसिष्ठ इति, अपर आह--

इष्ठेमेयस्स्वनेकाचोप्यवशिष्टस्य नेष्यते ।
टिलोपो भाष्यकारेण प्रवृ्ते विन्मतोर्लुकि ॥

इति । प्रकृत्येत्यादि । राज्ञोपत्यं राजन्यः राजश्वशुराद्यत्, मनोरपत्यं मनुष्यः मनोजातित्व[illegible]यतो [illegible]क्, ताभ्यां समूहे गोत्राचा[illegible]ष्ठेत्यादिना वुञ्।

आपत्यस्य चेत्यादि । एतच्चानयोरपत्यवाचित्वामंगीकृत्योक्तं, यदा तु जातिमात्रमुभयत्र शब्दार्थः अपत्यार्थस्तु नास्त्येवेति पदा स्तदानापत्यत्वादेव लोपस्याप्रसंगान्नार्थः प्रकृतिभावेन ॥

इनण्यनपत्ये ।सांकूटिनमिति ।कूट दाहे,दीर्घोपध:,अभिविधौ भावइनुण्,अणिनुण: ॥

गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च । मत्वर्थीयेन्नन्ता एते,गाथाशब्दो व्रीह्यादि:विदथो यज्ञ: ॥

संयोगादिश्च । अयमपत्यार्थ आरम्भः ॥

अन् । अपत्यइति निवृत्तम् । सामनौ वैमनइति । तस्येदमित्यण् सुयजोर्ङ्वनिप्,ह्रस्वस्य तुक्,सुत्वा,तस्यापत्यं सौत्वनः ॥

ब्राह्मनोऽजातौ । योगविभागोत्र क्रियतइति ।यदि न क्रियेत तदापत्यइत्यनुवर्त्तेत वा न वा,तत्रानुवृत्तावनन्तरसूत्रेण प्रकृतिभावप्रतिषेधान्नस्तद्धितइत्येव टिलोपस्य सिद्धत्वान्नियमार्थमेतद्भवति, अजातावेवापत्ये इति,तत्रापत्ये

सिद्धमिष्टं ब्राह्मो नारदः ब्राह्मणजातिरिति,अपत्ये तु जातावजातौ च न क्व-चिट्टिलोपः स्याद्ब्राह्मी औषधिर्ब्राह्मं हविरिति अनुवृत्तौ तु विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायानिति अपत्ये अन्नि ति प्रकृतिभावे प्राप्ते अजातौ टिलोपार्थं विध्यर्थमेतद्भवति,तत्र ब्राह्मं हविरित्यादि सिद्धं,ब्राह्मी औषधिरिति न सिध्यति अजाताविति प्रतिषेधात्,ब्राह्मणी औषधिरिति प्राप्नोति अपत्ये च जातौ ब्राह्मण इति न सिध्यति,पूर्वसूत्रेण प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे टिलोपप्रसंगादिति भावः

विभक्स्यार्थमाह । ब्राह्मइत्येतदिति । सामर्थ्यादिति । अपत्ये पूर्वेणैव टिलोपस्य सिद्धत्वाद्ब्राह्मण इत्येतावता नियमस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च,तत्रापत्येपि ब्राह्मो नारद इति परत्वादनेनैव टिलोप: ।अपत्ये वेति ।अन्यथा अनपत्ये वापत्ये च जातौ प्रतिषेध: । स्यात्,प्रसज्यप्रतिषेधश्चायमित्याह । अपत्ये जाताविति ॥

कार्मस्ताच्छील्ये । यद्द्येवमिति ।यदि तु णप्रत्ययोयमित्यर्थ: । नस्तद्धित इति टिलोप: सिद्ध इति ।अणि हि प्रकृतिभाव: ।ज्ञापनार्थमिति । एवं

च छत्रादिभ्योणिति लाघवाय कर्त्तव्यं प्रवचने प्रयोजनाभावात् । ताच्छीलिक इति तुल्यजातीयविषयत्वाज्ज्ञानस्यैतल्लभ्यते, तेन तदस्यां प्रहरणं, प्रज्ञाश्रद्धार्चेत्यादिके णो ङीब्न भवति ॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ।उपचारादिति ।मुख्यस्याध्ययनासम्भव उपचारे हेतुः ।भ्रौणहत्येति तु निपातनानर्थक्यं, हनस्तोचिण्णलोरि ति तकारस्य सिद्धत्वात्

न च नस्ताद्धितइति टिलोपप्रसंग: उभयोरनित्ययो: परत्वात्तस्यैव भावादत आह । इनस्तौ चिरणलोरिति । धातुस्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये धातोरित्येवं विहितो यस्तस्यैव कार्यं विज्ञायते, न च व्यत्ययं विहित: किं तर्हि प्रातिपदिकादित्येवं तेनात्र तौ निपात्यते कथं पुनर्ज्ञायते धातो: स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायतइति अत एव निपातनात्, एवं तर्हि कुत्वनिवृत्त्यर्थं निपातनं मैवम् । एवं तर्हि न क्वादे । रित्यत्र प्रकरणे मृणाघ: व्यतीत्य वक्ष्यत्, अतस्तत्त्वार्थमपि निपातनं सत् ज्ञापकमेव,

ऐक्ष्वाकशब्दोयमाद्युदात्तोऽन्तोदात्तश्चेष्यते,तत्रान्यतरस्य पाठे इतरस्यौकारलोपो न सिद्ध्यति, तत्राह । स्वरसर्वनाम्नेति ।उदात्तादीनामविभागेनावस्थानमेकश्रुति:, सर्वनामवत्सर्वनाम,यथैव हि तस्यापत्यमित्यादौ उपगुप्रभृतीन्विशेषान्सर्वनाम प्रतिपादयति तथैकश्रुतिरप्युदात्तादीन्स्वरविशेषानिति एकश्रुते:सर्वनामत्वम् ।इया-देशापवाद इति । कैकयादिसूत्रेण प्राप्त इयादेश: इह मित्रयुशब्दस्य चतुर्ग्रहणं क्रियते,गृष्ट्यादिषु प्रत्ययसिद्ध्यर्थं यस्कादिषु लुगर्थं,कैकयादिसूत्रे इयादेशार्थम्,इदं

चतुर्थं युलोपार्थम् ।तत्र द्विर्ग्रहणमकर्तुं शक्यमित्यभिप्रायेणाह । अथ किमर्थमिति । लुगर्थः पाठो न कर्तव्य इति । यञञोरित्येव सिद्धत्वात् ।परिहरति ।नैतदस्तीति अण् प्राप्नोति ।यदि तु संघांकलक्षणेष्वित्यस्यानन्तरं न मैत्र्यादित्युच्येत तदा त्रीणि ग्रहणानि नार्थो निपातनेन । यलोप इति ।यशब्दस्य लोप इत्यर्थः ।

ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि । यलोपो निपात्यतइति ।तस्यासिद्धत्वाद्‍यस्येति लोपाभावः । एवमप्यकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घं

इति दीर्घः प्राप्नोति, अंवृत्तेः पुनर्वृत्तावितिवचनान्न भविष्यति । क्वचित्तु मकार-लोप इति पठन्ति । तत्र यस्येति यकेयके लोपे कृते प्रत्ययाकारस्य श्रवणम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमंजर्यां षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अध्यायश्चायं समाप्तः ।

शुभं भवतु ॥

